

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

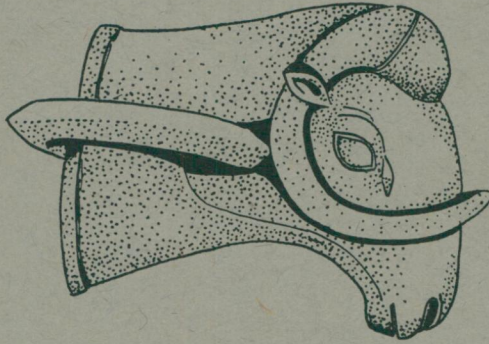
BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: XXXI

No: 121

Ocak 1967

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 6 7

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
BOSTANCI, DR. ENVER: Morphological and Biometrical Examination of some Skulls from the Sardis Excavations	1
DARGA, DR. MUHİBBE: Side Dili ile Yazısı hakkında Notlar ve Side doğu şehir kapısında bulunan Yazıt (10 resimle birlikte)	49
BOYSAL, YUSUF: Müskebi Kazısı 1963 Kısa Raporu (15 resimle birlikte)	67
————— : Vorläufiger Bericht über die Grabungen 1963 in Müskebi	77
REYCHMAN, JAN: 1794 Polonya İsyamı ve Türkiye	85
GÖKBİLGİN, PROF. M. TAYYİB: Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilâtına Etkileri	93
JAESCHKE, GOTTHARD: Der Weg nach Mudros im Lichte der englischen Dokumente	113
————— : İngiliz Belgeleri Işığında Mondrosa giden Yol (Türkçe Özet) ...	131
Nekroloji :	
GENGE, DR. H.: Eckhard Unger	135
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Wolfram Hoepfner, <i>Herakleia Pontike - Eregli. Eine baugeschichtliche Untersuchung</i>	139

Kapaktaki resim : Konya Karahöyüğü buluntularından, koç başı şeklinde kadeh (M. Ö. yaklaşık olarak 1750).

BELLE TEN

Cilt: XXXI

OCAK 1967

Sayı: 121

MORPHOLOGICAL AND BIOMETRICAL EXAMINATION OF SOME SKULLS FROM THE SARDIS EXCAVATIONS

Dr. ENVER BOSTANCI

Assistant Professor, University of Ankara
Chair man of the Palaeoanthropology

The Sardis excavations are organised by an American Expedition under the direction of Professor Dr. G. M. A. Hanfmann who has regularly sent the human bones found to the Division of Palaeoanthropology¹. As Consultant Palaeoanthropologist to the Expedition, I am undertaking the cleaning and repair of the bones and an examination of them is proceeding according to their importance. A report has been published giving an account of the examination of the parts on which it has been possible to take measurements². The skeletons were obtained in the course of excavations undertaken in the years 1958, 1959, 1960 and 1961. Among these skeletons were nine

¹ For Sardis excavations see Hanfmann 1960. Excavations at Sardis 1959. Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 157 pp. 8-43. Hanfmann, 1961. The Third Campaign at Sardis (1960) Bulletin of the American Schools of Oriental Research No. 162 pp. 8-49. Hanfmann and von Saldern 1961. Exploration of Sardis. The News Bulletin, Institute of International Education. pp. 1-5. Hanfmann, 1962. The Fourth Campaign at Sardis 1961. Bulletin of the American Schools of Oriental Research pp. 1-57. Hanfmann 1963. Bulletin of the American School of Oriental Research pp. 1-65. Hanfmann 1962. Excavations at Sardis. A Short Guide pp. 3-15.

² Hanfmann, 1962. The fourth Campaign at Sardis 1961. Bulletin of the American Schools of Oriental Research p. 3.

skulls³. Some results were obtained regarding the metric and morphological characters of these skulls which show that the majority of the people who lived at Sardis were of the Mediterranean type⁴. Although it can be seen that most of these groups are dolichocranic and mesocranic, brachyranic types can be observed particularly in the Byzantine period. The long and narrow skulls seen in the people of ancient Anatolia can also be found among the Sardis population. It can be understood from an examination of the long bones that the Sardis people were of medium height⁵.

In the following report the skulls of four individuals belonging to the Byzantine period will be examined and compared with those which formed the subject of my earlier report and the latter will be re-examined in detail.

AGE AND SEX

As can be understood from the sutures, from the wearing down of the teeth and from other morphological and anatomical characters, the individual from Tomb No. 61.1 is a male aged about 50; from Tomb No. 62.13 it is a female aged about 45; from Tomb No. 62.12 it is a female aged about 60 and from Tomb No. 62.11 a female aged about 40. All these skulls came from tombs of the Byzantine period.

MORPHOLOGICAL AND BIOMETRICAL CHARACTERS OF THE FOUR SKULLS

Calvarium from Tomb 62.1. The processus styloides and mastoids are large⁶. The occipitalis is partially rounded and there is no occipital flattening⁷. The protuberantia occipitalis externa is rather pronoun-

³ Hanfmann, 1963. The fifth Campaign at Sardis 1962. Bulletin of the American School of Oriental Research p. 4.

⁴ The bones from the excavations were extremely well packed and arrived at the Institute in good condition. I am very grateful to Mrs. E. H. Kohler for the care with which they were collected.

⁵ Hanfmann, 1962. A Short Guide to the Excavations at Sardis, p. 4.

⁶ Hanfmann, 1962. A Short Guide to the Excavations at Sardis, p. 7.

⁷ The period to which the skeletons examined belong has been classified according to the material coming from the tombs. Among these the date of one individual is doubtful. The femur shows bullet holes and this individual have come to Sardis later. The skull does not show Byzantine characteristics, the occipital being flat. The individual was probably one of the invaders of Sardis.

ced. The linea plani nuchalis and the linea nuchae terminalis are strong. The foramen condylicum posterior to the processus mastoidea is rather large. The sutura lambdoides and the sutura occipito-mastoidea are open.

This individual has a rather receding frontal which is narrow compared with the posterior part of the skull. The linea temporalis shows a moderate development. The os parietals lie mostly on the posterior part of the calvarium where the diameter is widest. The coronal suture on the right and left side is open as far as the linea temporalis. The sutura sphe-no-frontalis and part of the sutura sphe-no-parietalis are closed. In this part of the skull the sutures close between 30 and 70 years of age⁸. The os temporalis is partly flat and the point where the muscle rests is weak. In this skull the sutura parieto-temporalis, the sutura sphe-no-squamalis and the sutura occipito-mastoidea are open.

When seen from the norma verticalis, it can be observed that the skull has a sphenoid form⁹. In skulls of this shape the greatest width compared with the length is on the posterior part.

The facial part of this skull is complete. On the frontal the arcus superciliaris is not too strong. The nose is narrow and the bridge is deep. The eye sockets approach a rather oblong shape. The zygomatics do not project outwards. On the upper jaw the maxilla shows very slight procnatism. A large proportion of the teeth had fallen out during life and on the right side only M₃ remains. The palate is U shaped and the lamina palatina is complete. The sutura transversa is of Type C and Group V according to the classification undertaken by myself on Anatolian skulls¹⁰.

Calvaria from Tomb 62.13 The os frontalis is broken at the level of the centre of the orbitis; the temporalis is partly broken on both sides; the ala magna on the right and left and the norma basilaris are completely broken.

The os frontalis has a moderate slope backwards. The margo orbitalis are very thin. It is not possible to say much about the arcus superciliaris as this part is broken. Although the area where the

⁸ Şenyürek, 1941. Table III.

⁹ Krogman, 1949, Belleten, Vol. XIII, No. 51.

¹⁰ Bostancı, 1953. Tablo X. Şekil C.

sutures are situated is broken, it can be seen that the sutura coronalis, sutura sagittalis and sutura lambdoides are open from inside and outside in this calvaria. The parietals are slightly protuberant from both sides and this characteristic has been observed in most of the Byzantine skulls. The processus mastoides are small in this individual.

The os occipitalis project backwards in the centre. There are two small holes on the left side of the occipital of this individual which suggests that she may have been killed by a weapon. On the right of the sutura lambdoides there are two vomion bones and on the left there is one. The point on the os occipitalis where the muscle rests is weak. The linea nuchae terminalis, the linea plani nuchalis and the protuberantia occipitalis externa are not well developed. There is no occipital or lambdoid flattening.

If the calvaria is examined from the norma verticalis, it can be seen to have an ovoid form.

Calvaria from Tomb 62.12. A large part of the os parietalis is broken on the left side. When the calvaria is examined from the norma verticalis it can be seen to have a rhomboid shape.

A large proportion of the sutures are closed both from the inside and outside. The sutura coronalis is joined as far as the sutura spheno-parietalis on right and left both from the inside and outside. The sutura sagittalis is closed as far as the lamda on the inside and outside. The sutura lambdoides is closed on right and left as far as the parieto-mastoidea from the inside and outside. On both left and right the sutura parieto-temporalis, the sutura spheno-parietalis and the sutura spheno-frontalis are open.

On the os frontalis the tuber frontale is pronounced. The arcus superciliaris is slightly developed and the margo orbitalis is thin. The os parietalis is protuberant three centimetres in front of the level of the obelians. The linea temporalis is not formed.

The os occipitalis projects strongly outwards at the level of the inion. In the lamda area a slight flattening can be observed. The protuberantia occipitalis externa is slightly marked, while the linea nuchae terminalis, and linea plani nuchalis are not very clear. The crista occipitalis externa is very weak. In this area the occipital is slightly flattened. The processus mastoides is moderately developed and the processus styloides is small. The foramen magnum is oval and the condylus occipitals inclines backwards.

Calvarium from Tomb 62.11. The processus zygomaticus and os nasalis, together with the ala magna, are broken. The os frontalis is rather steep. The tuber frontale is pronounced, while the linea temporalis is not so marked. The arcus superciliaris shows a moderate development. The foramen frontale laterale on the orbits is formed on the right side above the margo orbitalis.

The nose is narrow and the bridge is deep. The eye sockets approach an oblong shape. The maxilla is small and the palate is U-shaped. It is not possible to discern the pattern of the teeth as they are very much worn. On the right side there is one molar and two premolars, while on the left two premolars and one canine remain. The other molars had fallen out during life. The lamina palatina on the palate is complete and the sutura transversa has no characteristic form.

When the cranium is examined from the norma basilaris, it can be seen that the processus styloides in particular is small. The processus mastoideus shows a moderate development. The foramen magnum is oval shaped and the crista occipitalis externa which extends from it is clear but the linea nuchae terminalis and the linea plani nuchalis are not very obvious. In this area the os occipitalis shows a slight flattening. It projects exactly in the centre and the protuberantia occipitalis externa is not present.

The os parietals are protuberant at the obelion level. They show a greater development towards the back and the linea temporalis is not marked. The sutura sagittalis, sutura coronalis and sutura lambdoides are all open, and it can be seen that the other sutures are not yet closed.

If the skull is examined from the norma verticalis, it can be seen to have an ovoid shape.

MEASUREMENTS OF THE SKULLS

The length of the glabella occipital in the male individual from Tomb 62.1 is 175 mm. and the width is 145 mm. The cranial index obtained from these measurements is 82.85. According to Garson's classification this skull falls into the brachycranial category.¹¹ This

¹¹ Şenyürek, 1941. p. 221. According to Şenyürek, there are two types of dolichocephalic skull in the Chalcolithic and Copper Ages. The first is the Mediterranean type and the second the Europ-African type. The orbits of this second type are more strongly pronounced, the forehead is receding and the skull is scaphoid.

index in this male calvarium exceeds any found in the Sardis skulls which have been examined up to now. Amongst these there are three skulls which may be included in the brachycranic category, although they are only borderline cases¹² Of these one belongs to a 6-7 year old boy of the Byzantine period from the 1960 excavations, of which the index is 80.24. Also from the Byzantine period and the 1961 excavations the index on a 35 year old male from Tomb 61.28 is 80.67. In addition the index on a 8-10 year old girl from Tombs 61.35 belonging to the Roman period is 80.18. Therefore among the Sardis skulls the number which may be termed brachycranic is increased to four.

The indices obtained on the Sardis skulls are lower than those given by Krogman for Alpine types¹³. The indices approach those given by Şenyürek for Brachycranic skulls of the Chalcolithic and Copper Age¹⁴.

This index shows a similarity to the indices found in the brachycranic skulls of the Bronze Age and Hittite periods in Anatolia¹⁵. These results show that at Sardis slightly brachycranic types are found among the people of the Byzantine period, although it can be seen from our series that the majority of the skulls are dolichocranic and mesocranic. For example, the individual from Tomb No. 62.13 has an index of 74.41, that from Tomb No. 62.12 has an index of 76.33, and from Tomb No. 62.11 the skull has an index of 75.41. All these indices are included in the dolichocranic and mesocranic category. Thus in the Sardis skulls examined up to now, four are dolichocranic, four are brachycranic and five are mesocranic.

If the Basion-Bregma height-length index, that is the cranial length-height index is examined, it can be seen that this index in the skull of the individual from Tomb No. 62.1 is 77.71. This skull there-

¹² Şenyürek, 1941. p. 227. Kansu, 1939 pp. 127-131.

¹³ Krogman, 1949, p. 423. According to Krogman the cranial indices for men and women for Alpine types are as follows Length - width indices for men are 83.65 to 83.69, length - width indices for women are 83.53 to 84.95. The cranial indices in women may increase up to 96.79.

¹⁴ Şenyürek, 1941, Table IV. The indices given by Şenyürek differ between 81.1 to 83.52.

¹⁵ Şenyürek, 1941, Table VI. The cranial indices in Group 11 differ between 81.75 to 83.4 in brachycephalic skulls.

fore belongs to the Hypsicranic category¹⁶. According to this index the Basion-Bregma height is relatively more developed than the length of the skull. Of the skulls previously examined, it can be observed that according to this index they are mainly of Chamaeocranic and Orthocranic type, that is the Basion-Bregma height is relatively smaller than the length of the skull¹⁷. One of the skulls from Tomb No. 62.12 of the Byzantine period is Hypsicranic and another from Tomb No. 62.11 is Orthocranic.

The index in a girl aged 8-10 years from Tomb No. 61.35 belonging to the Roman period from the 1961 excavations is 74.47, which is in the Orthocranic category. In the skull of a woman of 50 years from Tomb No. 61.14 also from the 1961 excavations the index is 52.73, which is in the Chamaeocranic category, that is the Basion-Bregma height is relatively not well developed. The Basion-Bregma height-length index in a male individual of 65 years from of the Roman period in the 1960 excavations is 66.12. This individual is therefore within the Chamaeocranic category. In the skull of a boy of 6-7 years of the Byzantine period in the 1960 excavations, the Basion-Bregma height-length index is 74.07, that is within the Orthocranic category.

As can be seen from Table B, out of seven individuals two are in Chamaeocranic category, that is the Basion-Bregma height is relatively less developed than the length of the skull, while three skulls are included in the Orthocranic category, that is the Basion-Bregma height is moderately developed compared with the length. In two individuals the shape of the skull is Hypsicranic, that is the Basion-Bregma height is relatively more developed than the length. Therefore the majority of the skulls examined from the Sardis excavations are relatively low and long.

¹⁶ The Basion - Bregma-Height-Length-Indices were obtained according to the formula given by Martin and Saller, 1957, p. 488.

$$\frac{\text{Basion-Bregma-Height}}{\text{Greatest length of the skull}} \times 100 \quad (1)$$

chamaeocran	x — 69.9
orthocran	70.0 — 74.9
hypsicran	74.0 — x

¹⁷ Bostancı, 1963, p. 124. The same results were received from the examinations of four skulls.

The Basion-Bregma height-breadth index¹⁸ on a male individual from Tomb No. 62.1 of the Byzantine period is 93.79. According to this index this individual is in the Metriocranic category, that is the Basion-Bregma height shows a relatively moderate development. Again the index in a 60-year old woman from Tomb No. 62.12 of the Byzantine period is 100. This index comes within the Akrocranic category, that is the skull is relatively high compared with the width. In another woman of 40 years of age from Tomb No. 62.11 of the Byzantine period the Basion-Bregma height-width index is 96.21. According to this index this individual is in the Metriocranic category, that is the height of the skull is moderately developed compared with the width.

In the skull of an 8-10 years old girl from Tomb No. 61.35 in the 1961 excavations the Basion-Bregma height-breadth index is 92.88. This skull is also Metriocranic. The index in this case shows that it is possible to establish at an early age the shape which the skull will take in adulthood. In a 50-year old women from Tomb No. 61.14 from the 1961 excavations the index is 71.21. According to this index the skull is within the Topeinocranic category, that is the Basion-Bregma height is not so great compared with the width. The index in the skull of a man of the Roman period from the 1960 excavations is 89-78. This is also of the Topeinocranic type. The index in a boy of 6-7 years of the Byzantine period from the 1960 excavations is 92.30 This child's skull is within the Metriocranic category. Another skull in the same category with an index of 91.05 belongs to a 35 year old male from Tomb No. 61.28 of the 1961 excavations.

As can be seen from Table C, there are four individuals, two male and two female, coming within the Metriocranic category, three in the Topeinocranic category, one female and two male, and only one individual, a female, in the Akrocranic category.

According to the Porion-Bregma height-length index of 69.71, a male individual of 50 years of the Byzantine period from Tomb

¹⁸ Basion-Bregma-Height-Width-Index was obtained according to the formula given by Martin and Saller, 1957, p. 489, which is also called Transverso - Vertical Index.

Basion-Bregma-Height	(17) X 100
Greatest width of the skull	(8)
topeinocran	x — 91.9
metriocran	92.0 — 97.9
acrocran	98.0 — x

No. 62.1 comes within the Hypsicranic category, that is the Porion-Bregma height is comparatively more developed than the length of the skull. According to the same index, 61.71, a 40 year old woman's skull comes within the Orthocranic category, that is the Porion-Bregma height is moderately developed compared with the length of the skull. Another female individual of 45 years from the Byzantine period has a Porion-Bregma height-length index of 59.88, which is also within the Orthocranic category. The same index in a 60-year old woman from Tomb No. 62.12 of the Byzantine period is 67.45, which shows that this skull may be included in the Hypsicranic category.

As can be seen from Table D, the Porion-Bregma height-length index in the skull of a 6-7 year old boy of the Byzantine period is 70.30, that is within the Hypsicranic category. In a 8-10 years old child of the Roman period from Tomb No. 61.35 the index is 66.66 and this is also within the Hypsicranic category. All the children's skulls are not Hypsicranic. For example, in the 14-15 years old child the index is 58.82, which is within the Orthocranic category.

The index in a 50 year old woman's skull from Tomb No. 61.14 belonging to the Early Byzantine period is 59.01, that is Orthocranic. In a 65 year old male of the Roman period the index is 65.59, which is within the Hypsicranic category. In another a male skull found in the City Gate location an index of 62.67 was established that is Orthocranic. From these results can be seen that five individuals are Hypsicranic and five Orthocranic. Of these individuals six are female and four male Hypsicranic types are usually male, while the majority of Orthocranic types are female.

A Porion-Bregma height-breadth index of 84.13 is obtained on a male individual from Tomb No. 62.1 belonging to the Byzantine period. This index shows that the skull is in the Metriocranic category, that is the Porion-Bregma height is relatively more developed than the width. Another individual in the same category is a 40 year old female, with an index of 81.81, from Tomb No. 62.11 also from the Byzantine period. The same index in a 60 year old woman from Tomb No. 62.12 is 88.37, which is within the Akrocranic category, that is the Porion-Bregma height is relatively more developed than the width. A fourth skull from the Byzantine period from Tomb No. 62.13 belonging to a woman of about 45 has an index of 80.46. According to this

index the skull is Metriocranic, that is the Porion-Bregma height shows a relatively moderate development.

The Porion-Bregma height-width index in the other skulls which were previously examined varies from 73.50 to 89.05.

As can be seen from Table, E, an index of 83.14 was obtained on the skull of a girl from 8-10 years from Tomb No. 61. 35 in the 1961 excavations. This index is Metriocranic. Again from the 1961 excavations, an index of 79.70 was obtained on a female of 50 years from Tomb No. 61.14. This index shows that the skull is within the Topeinocranic category, that is the Porion-Bregma height shows relatively less development than the width. This index on a male of 18-20 years from the 1958 excavations is 82.22, which is within the Metriocranic category. The same index in a male of about 65 years of the Roman period in the 1960 excavations is 89.05. This skull is of the Akrocranic type. In a 6-7 years old boy of the Byzantine period also from the 1960 excavations an index of 87.69 was obtained, which is also within the Akrocranic category. In this type of skull the Prion-Bregma height shows a relatively greater development than the width. In a 35 year old male from Tomb No. 61.28 from the 1961 excavations an index of 73.50 was obtained. This index is rather low and includes the skull in the Topeinocranic category, that is the Porion-Bregma height shows a relatively smaller development than the width. There is an index of 76.69 in a girl of 14-15 years from the Roman period, Tomb No. 61. 36 of the 1961 excavations, which is also in the Topeinocranic category. Out of 11 individuals examined five are of the Metriocranic type, three are Topainocranic and three Akrocranic. Of these two men three woman are Metriocranic, one man and two women are Topeinocranic and two men and one women Akrocranic.

The transverse fronto-parietal index expresses the relationship between the maximum width and minimum width of the frontal. An index of 63.44 was obtained on the skull of a male individual from Tomb No. 62.1 of the Byzantine period. According to this index this skull is in the Stenometopic category, that is the minimum width of the frontal is relatively less developed than the width of the skull. There is an index of 69.53 on a 45 year old female skull from Tomb No. 62.13 of the Byzantine period. This individual is included in the Eurymetopic category, that is the minimum width of the frontal shows a relatively greater development than the width of the skull.

The fronto-parietal index in a 60 year old woman's skull from Tomb No. 62.12 of the Byzantine period is 64.34. This individual is included in the Stenometopic category. Another individual in the Eury-metopic category with an index of 72.72 is a 40 year old woman from Tomb No. 62.11 of the Byzantine period.

An index of 70.38 was obtained on the skull of a boy of 6-7 years old from the Byzantine period in the 1961 excavations. This index is in the Eurymetopic category. The index on a 8-10 years old girl from Tomb No. 61.35 also from the 1961 excavations is 62.54, which is in the Stenometopic category. An index of 71.11 was found on the skull of a 60 years old woman from Tomb No. 61.5 of the Byzantine period in the 1960 excavations, which is in the Eurymetopic category. An individual in the Metriometopic category with an index of 66.91 is a 14-15 year old girl from Tomb No. 61.36 of the Roman period in the 1960 excavations. In this type the minimum width of the frontal is moderately developed compared with the width of the skull. An index of 73.84 was obtained on a 45 year old woman from Tomb No. 61.7 of the Byzantine period from the 1960 excavations, which is in the Eurymetopic category. Another individual of this type is a 50 year old woman from the Byzantine period of the 1961 excavations with a fronto-parietal index of 71.58. A 65 year old male from the Roman period in the 1960 excavations has an index of 67.15, which is in the Metriometopic category. Two other individuals in the Eury-metopic category are a male of about 18-20 from the City Gate location in the 1958 excavation with an index of 73.86 and a 35 year old male from Tomb No 61.28 of the Byzantine period of the 1961 excavations with an index of 70.19.

According to these results eight individuals are in the Eurymetopic category, two in the Metriometopic and three in the Stenometopic category. If the types are classified according to sex, of five males three are Eurymetopic, one is Metriometopic and one Stenometopic; of eight females five are Eurymetopic, one Metriometopic and two Stenometopic. As can be seen from Table F, the largest number of these Sardis skulls is in the Eurymetopic category. It can be observed that in the Sardis skulls there is a greater relative development in the frontal than in the width of the skull, which is a modern character. Therefore the Sardis skulls in general are of a narrow type.

The upper facial index expresses the relationship between the Byzygomatic diameter and the Nasion-Prosthion length. This measurement in a 50 year old male from Tomb No. 62.1 of the Byzantine period from the 1962 excavations is 66 mm. and the byzygomatic diameter is 123 mm. The index obtained from these measurements is 53.65 which is in the Mesen category, that is the upper face length shows a moderate development compared with the byzygomatic diameter. The Nasion-Prosthion length on a 40 year old woman is 68 mm. and the byzygomatic diameter is 122 mm. This gives an index of 55.73. This is within the Leptene category, that is the upper face length is relatively more developed than the byzygomatic width. The upper facial index in a 8-10 years old girl from Tomb No. 61.35 of the Roman period from the 1961 excavations is 51.15. According to this index this individual is within the Mesen category.

The same index on the skull of a 65 year old male of the Roman period from the 1961 excavations is 52.80, which is also within the Mesen category, and another individual in the same category with an index of 50.34 is a 35 year old male from Tomb No. 61.28 of the Byzantine period. Of the five individuals examined, four are in the Mesen category, that is the face is not so long, and one in the Leptene category.

It was possible to obtain the total facial index in only one individual. This was a 65 year old male belonging to the Roman period. The Nasion-Gnathion length was 106 mm. and the Byzygomatic diameter 125 mm. From these measurements the index obtained is 84.80. According to Kallmann's classification of the total facial index, this is within the Euryprosopic category, that is the Nasion-Gnathion length shows a less than average development compared with the width of the face.

The nasal index is rather important as it provides information about the type of nose. In a male from Tomb No. 62.1 of the Byzantine period the length of the nose is 49 mm. and the width is 24.5 mm. From these measurements the index obtained is 50.00. Therefore this 50 year old male is in the Mesorrhin category, that is the width of the nose shows a moderate development compared with the height, which means the nose is of medium width. The nasal length in a 40 year old woman from Tomb No. 62.11 of the Byzantine period is 50 mm. and the width is 24 mm. The index obtained from these

measurements is 48.00. According to this index the nose is also within the Mesorrhin category, that is it shows an average width.

The nasal length on a girl of 8-10 years of the Roman period from the 1961 excavations is 41.00 mm. and the width is 14.50 mm. The index obtained from these measurements is 35.36, which is within the Leptorrhin category, that is the width of the nose is relatively narrow compared with the length. The length of the nose on a 65 year old male from the Roman period in the 1960 excavations is 51.00 mm. and the width is 25.00 mm. The index obtained from these measurements is 47.02, which is included in the Mesorrhin category, that is the nose is of medium width. In a 35 year old male from Tomb No. 61.28 of the Byzantine period, the nasal length is 57.00 mm. and the width 19.00 mm. The index obtained is 33.33. This individual within the Leptorrhin category, that is he has a very narrow nose. Of the five individuals examined, three are in the Mesorrhin category and two in the Leptorrhin category.

When the Orbital index in the Sardis skulls is examined, the following results were obtained. In a male individual from Tomb No. 62.1 of the Byzantine period from the 1962 excavations the index is 80.23. According to this index the eye sockets of this individual is Mesoconch, that is the orbits are of average height. The orbital index in a 40 year old woman from Tomb No. 62.11 of the Byzantine period from the 1962 excavations is 68.13. Therefore this individual is within the Chamaeoconch category, that is the height of the orbits is relatively less developed than the width. The index in a 8-10 year old girl from Tomb No. 61.35 of the Roman period is 92.64. According to this index this child is within the Hypsiconch category, that is the orbital height is relatively much greater than the width.

The orbital index in a 65 year old male from the 1960 excavations is 92.00, which is also within the Hypsiconch category. In a 6-7 year old boy from a tomb of the Byzantine period the orbital index is 91.66, which is again of the Hypsiconch type. The orbital index is 85.36 on a 35 year old male from Tomb No. 61.28 of the Byzantine period of the 1961 excavations. This individual is also in the Hypsiconch category. Of the six individuals examined, one is in the Chamaeoconch category, one Mesoconch and four Hypsiconch.

S U M M A R Y

In this article 13 skulls from the Sardis excavations were examined of which 3 belong to the Roman and 10 to the Byzantine Period. The skulls found in the Roman tombs belong to 3 individuals of which one is an adult and two are belonging to children. The adult individual is an about 65 years old male, one child is between 8-10, the second between 14-15 years old, both of them are female. Six of the Byzantine Period skulls belong to female individuals, the age of them is about 60, 45, 50, 60, 45 and 40 years. Three skulls belong to male individuals of age about 20, 35 and 50 years and one is of a child between 6-7 years of age. From the complete skulls 25 measurements on each were taken and 17 indices obtained. All measurements and indices are shown in the tables.

The results of the biometrical measurements show that among the Sardis population there were types belonging to the brachicranic category although they are only borderline cases. The indices obtained from the brachicranic skulls differ from 80.18 to 82.85. These indices are rather close to the indices found in the brachicranic skulls of the Bronze Age Hittite Periods in Anatolia. In the Sardis skulls examined up to now 4 are dolichocranic, 4 are brachicranic and 5 are mesocranic.

The morphological and biometrical characteristics of the skulls confirm the opinion that the people who lived at Sardis were mainly of the Mediterranean type. The indices obtained from the mesocranic skulls differ from 75.41 to 76.70 and the dolichocranic skulls from 73.53 to 74.41.

After a careful examination of the Basion-Bregma-Height-Length-Index it can be seen that the majority of the skulls of the Sardis population were relatively low and long. One skull from the Roman and two skulls from the Byzantine Period are orthocranic type, one skull from the Roman and one skull from the Byzantine Period are chamaecranic type. (seen Table B).

As can be seen in Table C the Basion-Bregma-Height-Breadth-Index shows that there are 4 individuals, two male and two female, coming within the metriocranic category, three in the topeinocranic category, one female and two male and only one individual, a female, with in the akrocranic category. According to the Porion - Bregma-Height-Length-Index 5 individuals are hypsicranic and 5 orthocranic.

Of these individuals six are female and four male. Hypsicranic types are usually male, while the majority of the orthocranic types are female. The Porion-Bregma-Height-Width-Index in all the skulls which were examined varies from 73.50 to 89.05. Out of eleven individuals examined five are of the metriocranic type, three are topeinocranic and three akrocranic. Of these two men and two women are topeinocranic and two men and one woman akrocranic.

The Transverse-Fronto-Parietal-Index expresses the relationship between the maximum width and the minimum width of the frontal. The results obtained from this index show that 8 individuals belong to the eurytopic category, two to the metriometric and three to the stenometric category. (see Table F). It can be observed that in the Sardis skulls there is a greater relative development in the frontal than in the width of the skull which is of modern character.

It was possible to obtain the Total Facial Index in only one individual. According to Kallmann's classification of the Total Facial Index this is within the euryprosopic category, that is the Nasion-Gnathion-Length shows a less than average development compared with the width of the face. The Nasal-Index is rather important as it provides information about the type nose. Of the five individuals examined three are in the mesorrhin category and two in the leptorrhin category.

When the orbital index in the Sardis skulls was taken the following results were obtained: Of six individuals examined one is belonging to the chamaeoconch category, one to mesoconch and four to the hypsiconch category.

LITERATURE

- BOSTANCI, E. 1953. Anterior ve Posterior Mediopalatin kemikleri. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi. Val. XI, No. 2, 3, 4 pp. 213-239. Plates 1-XI.
- BOSTANCI, E. 1963, An examination of some human skeletal remains from the Sardis excavation. *Antropoloji* Vol. I, No. I. pp. 121-131.
- HANFMANN, G. M. A., 1960. Excavation at SARDIS 1959. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 157, pp. 8-54.
- HANFMANN, G. M. A., 1961. The Third Campaign at Sardis (1960) *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* No. 162. pp. 8-49.

- HANFMANN, G. M. A., 1962 The Fourth Campaign at Sardis (1961) Bulletin of the American Schools of Oriental Research. pp. 1-57.
- HANFMANN, G. M. A., and Von Saldern, A. 1961 Exploration of Sardis. The News Bulletin Institute of Intenational Education. pp. 1-5.
- HANFMANN, G. M. A., 1962 Excavations at Sardis. As Short Guide. pp. 3-15.
- HANFMANN, G. M. A., 1963. The Fifth Campaign at Sardis (1962). Bulletin of the American Schools of Oriental Research. pp. 1-65.
- HAFMANN, G. M. A., 1965. The Seventh Campaign at Sardis (1964) Bulletin of the American Schools of Oriental Research. pp. 2-37.
- KANSU, Ş. A., 1939 Anadolunun ırk tarihi üzerine Antropolojik bir tetkik. Belleten No. 9. pp. 127-131.
- KROGMAN, W. M., 1937., Cranial types from Alişar Hüyük and their relations to other racial typs, ancient and modern, of Europe and Western Asia. In Von der Osten's Alişar Hüyük, seasons of 1930-1932. Part III. OIP, vol. XXX. Researches in Anatolia, vol. IX, Chicago, pp. 213-293.
- KROGMAN, W. M., 1949. Ancient cranial types at Çatal Hüyük and Tell Al-Judaidah, Syria, from the late fifth millenium B.C. to the mid-seventh century, A.D. Belleten vol. XIII, No. 51. pp. 407-477.
- KURTH, G., 1954. Einige Probleme der Körperhöhenbestimmung aus den langen Gliedmaszenknochen. Homo, 5 Band 2-4 Heft.
- MARTIN, R. 1928. Lehrbuch der Anthhropologie. 2 Band 2 Aufl. Fischer Jena.
- ŞENYÜREK, M. 1941. Anadolu Bakır çağı ve Eti sekenesinin Kronolojik tetkiki. Belleten No. 19. pp. 219-229.
- ŞENYÜREK, M. 1946. Türk Tarih Kurumu adına yapılan Maşat Hüyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki. Study of the skulls from Maşat Hüyük, excavated under auspices of the Turkish Historical Society. Belleten, vol. X, no. 38, pp. 231-242 and pp. 243-254.
- ŞENYÜREK, M. 1947. A note on the duration of life of the ancient inhabitantse of Anatolia. American Journal of Physical Anthropology, vol. 5, n.s., No. 1, pp. 55-66.
- ŞENYÜREK, M. and TUNAKAN, S. 1951. Şeyh Höyük iskeletleri. The skeletons from Şeyh Höyük. Belleten, vol. XV, no. 60, pp. 431-438. and 439-445.
- ŞENYÜREK, M. 1954. A note on the skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe. Belleten Vol. XVIII. no. 69. pp. 1-25.
- TODD, T. W. and LYON, D. W. 1924. Endocranial suture closure. Its progress and age relationship. Part I. Adult males of White stock. American Journal of Physical Anthropology vol. VII, no. 3, pp. 325-384.
- TODD, T. W. and LYON, D. W., 1925. Cranial Suture closure. Its progres and age relationship. Part II. Ectocranial closure in adult males of white stock. American Journal of Physical Antropology. vol. VIII, no. 1, pp. 23-45.

TABLE A
Cranial Index in the Sardis Skulls

Year	Period	Tomb No	Age	Sex	Index	Type
1960	Byzantine	—	6-7	♂	80.24	Brachycranial
1961	Roman	61.35	8-10	♀	80.18	Brachycranial
1960	Byzantine	61.5	60	♀	76.70	Mesocranial
1961	Roman	61.36	14-15	♀	76.43	Mesocranial
1960	Byzantine	61.7	45	♀	75.80	Mesocranial
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	74.04	Dolichocranial
1960	Roman	—	65	♂	73.65	Dolichocranial
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	73.53	Dolichocranial
1961	Byzantine	61.28	35	♂	80.67	Brachycranial
1962	Byzantine	62.1	50	♂	82.85	Brachycranial
1962	Byzantine	62.12	60	♀	76.33	Mesocranial
1962	Byzantine	62.13	45	♀	74.41	Dolichocranial
1962	Byzantine	62.11	40	♀	75.41	Mesocranial

TABLE B
Basion-Bregma height-length index in the Sardis skulls

Year	Period	Tomb No	Age	Sex	Index	Type
1960	Byzantine	—	6-7	♂	74.07	Orthocranial
1961	Roman	61.35	8-10	♀	74.47	Orthocranial
1960	Byzantine	61.5	60	♀	—	—
1961	Roman	61.36	14-15	♀	—	—
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	52.73	Chamaeocranial
1960	Roman	—	65	♂	66.12	Chamaeocranial
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	—	—
1961	Byzantine	61.28	35	♂	—	—
1962	Byzantine	62.1	50	♂	77.71	Hypsocranial
1962	Byzantine	62.12	60	♀	76.33	Hypsocranial
1962	Byzantine	62.13	45	♀	—	—
1962	Byzantine	62.11	40	♀	72.57	Orthocranial

TABLE C
Basion-Bregma Height-Length Index

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index	Type
1960	Byzantine	—	6-7	♂	92.30	Metriocranic
1961	Roman	61.35	8-10	♀	92.88	Metriocranic
1960	Byzantine	61.5	60	♀	—	—
1961	Roman	61.36	14-15	♀	—	—
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	71.21	Topeinocranic
1960	Roman	—	65	♂	89.78	Topeinocranic
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	—	—
1961	Byzantine	61.28	35	♂	91.05	Topeinocranic
1962	Byzantine	62.1	50	♂	93.79	Metriocranic
1962	Byzantine	62.12	60	♀	100.00	Akrocranic
1962	Byzantine	62.13	45	♀	—	—
1962	Byzantine	62.11	40	♀	96.21	Metriocranic

TABLE D
PORION-BREGMA HEIGHT-LENGTH INDEX

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index	Type
1960	Byzantine	—	6-7	♂	70.30	Hypsicranic
1961	Roman	61.35	8-10	♀	66.66	Hypsicranic
1960	Byzantine	61.5	60	♀	—	—
1961	Roman	61.36	14-15	♀	58.82	Orthocranic
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	59.01	Orthocranic
1960	Roman	—	65	♂	65.59	Hypsicranic
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	62.67	Orthocranic
1961	Byzantine	61.28	35	♂	—	—
1962	Byzantine	62.1	50	♂	69.71	Hypsicranic
1962	Byzantine	62.12	60	♀	67.45	Hypsicranic
1962	Byzantine	62.13	45	♀	59.88	Orthocranic
1962	Byzantine	62.11	40	♀	61.71	Orthocranic

SARDIS SKULLS

19

TABLE E
PORION-BREGMA HEIGHT-WIDTH INDEX

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index	Type
1961	Byzantine	—	6-7	♂	87.69	Akrocranic
1961	Roman	61.35	8-10	♀	83.14	Metriocranic
1960	Byzantine	61.5	60	♀	—	—
1961	Roman	61.36	14-15	♀	76.69	Topeinocranic
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	79.70	Topeinocranic
1960	Roman	—	65	♂	89.05	Akrocranic
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	82.22	Metriocranic
1961	Byzantine	61.28	35	♂	73.50	Topeinocranic
1962	Byzantine	62.1	50	♂	84.13	Metriocranic
1962	Byzantine	62.12	60	♀	88.37	Akrocranic
1962	Byzantine	62.13	45	♀	80.46	Metriocranic
1962	Byzantine	62.11	40	♀	81.81	Metriocranic

TABLE F
TRANSVERSE FRONTO-PARIETAL INDEX

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index	Type
1961	Byzantine	—	6-7	♂	70.38	Eurymetopic
1961	Roman	61.35	8-10	♀	62.54	Stenometopic
1960	Byzantine	61.5	60	♀	71.11	Eurymetopic
1961	Roman	61.36	14-15	♀	66.91	Metriometopic
1960	Byzantine	61.7	45	♀	73.84	Eurymetopic
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	71.58	Euremetopic
1960	Roman	—	65	♂	67.15	Metriometopic
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	73.86	Eurymetopic
1961	Byzantine	61.28	35	♂	70.19	Eurymetopic
1962	Byzantine	62.1	50	♂	63.44	Stenometopic
1962	Byzantine	62.12	60	♀	64.34	Stenometopic
1962	Byzantine	62.13	45	♀	69.53	Eurymetopic
1962	Byzantine	62.11	40	♀	72.72	Eurymetopic

TABLE G
TRANSVERSE FONTAL INDEX

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index
1961	Byzantine	—	6-7	♂	87.14
1961	Roman	61.35	8-10	♀	73.89
1960	Byzantine	61.5	60	♀	82.00
1961	Roman	61.36	14-15	♀	78.41
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	82.55
1960	Roman	—	65	♂	48.93
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	86.66
1961	Byzantine	61.28	35	♂	83.13
1962	Byzantine	62.1	50	♂	76.03
1962	Byzantine	62.12	60	♀	79.04
1962	Byzantine	62.13	45	♀	81.65
1962	Byzantine	62.11	40	♀	89.71

TABLE H
CALVARIAL HEIGHT-LENGTH INDEX
Calvarial Height II - Glabella-Lamba Length

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index
1961	Byzantine	—	6-7	♂	44.02
1961	Roman	61.35	8-10	♀	39.71
1960	Byzantine	61.5	60	♀	41.48
1961	Roman	61.36	14-15	♀	30.47
1960	Byzantine	61.7	45	♀	40.76
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	36.18
1960	Roman	—	65	♂	33.13
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	35.12
1961	Byzantine	61.28	35	♂	45.73
1962	Byzantine	62.1	50	♂	63.63
1962	Byzantine	62.12	60	♀	47.90
1962	Byzantine	62.13	45	♀	55.11
1962	Byzantine	62.11	40	♀	46.82

TABLE K
CALVARIAL HEIGHT-LENGTH INDEX
Calvarial Height I and Glabella-Inion Length

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index
1961	Byzantine	—	6-7	♂	59.43
1961	Roman	61.35	8-10	♀	50.29
1960	Byzantine	61.5	60	♀	55.49
1961	Roman	61.36	14-15	♀	53.82
1960	Byzantine	61.7	45	♀	52.18
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	54.85
1960	Roman	—	65	♂	54.34
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	54.46
1961	Byzantine	61.28	35	♂	48.83
1962	Byzantine	62.1	50	♂	30.63
1962	Byzantine	62.12	60	♀	37.80
1962	Byzantine	62.13	45	♀	25.64
1962	Byzantine	62.11	40	♀	32.93

TABLE L
SAGITTAL FRONTO-PARIETAL INDEX
Bregma-Lambda Arc and Nazion-Bregma Arc

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index
1961	Byzantine	—	6-7	♂	100.82
1961	Roman	61.35	8-10	♀	110.23
1960	Byzantine	61.5	60	♀	97.50
1961	Roman	61.36	14-15	♀	104.91
1960	Byzantine	61.7	45	♀	96.00
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	99.63
1960	Roman	—	65	♂	121.35
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	118.23
1961	Byzantine	61.28	35	♂	123.07
1962	Byzantine	62.1	50	♂	96.15
1962	Byzantine	62.12	60	♀	108.69
1962	Byzantine	62.13	45	♀	—
1962	Byzantine	62.11	40	♀	196.00

TABLE M
SAGITTAL-PARIETO-OCCIPITAL INDEX
Bregma-Lamda Arc and Lamda-Opisthion Arc

Year	Period	Tomb No.	Age	Sex	Index
1961	Byzantine	—	6-7	♂	78.68
1961	Roman	61.35	8-10	♀	78.57
1960	Byzantine	61.5	60	♀	—
1961	Roman	61.36	14-15	♀	83.59
1960	Byzantine	61.7	45	♀	—
1961	Early Byzantine	61.14	50	♀	88.88
1960	Roman	—	65	♂	82.56
1958	'City Gate'	V.20	18-20	♂	81.61
1961	Byzantine	61.28	35	♂	89.84
1962	Byzantine	62.1	50	♂	96.80
1962	Byzantine	62.12	60	♀	84.00
1962	Byzantine	62.13	45	♀	—
1962	Byzantine	62.11	40	♀	61.22

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Tomb 62.12

Approx. Age : 60

Box : 27

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	169
b) Glabella-inion length	167
c) Glabella-lambda length	164
d) Nasion-basion length	94
e) Maximum breadth	129
f) Minimum frontal diameter	83
g) Maximum frontal diameter	105
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	129
j) Porion-bregma height	114
k) Galvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	80
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	62
m) Horizontal circumference	480
n) Transverse arc	310
o) Nasion-bregma arc	115
p) Bregma-lambda arc	125
q) Lambda-opisthion arc	110
r) Mean thickness of parietal	4
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Byzygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Tomb 62.12

Approx. Age : 60

Box : 27

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	76.33
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	76.33
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	100.00
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	67.45
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	88.37
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	47.90
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	37.80
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	79.04
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	64.34
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	108.69
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	84.00
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Tomb 62.11

Approx. Age : 40

Box : 41

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	175
b) Glabella-inion length	173
c) Glabella-lambda length	167
d) Nasion-basion length	96
e) Maximum breadth	132
f) Minimum frontal diameter	96
g) Maximum frontal diameter	107
h) Biauricular breadth	100
i) Basion-bregma height	127
j) Porion-bregma height	108
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	81
l) Calvarial height II (height of bregma above glabellalambda line)	55
m) Horizontal circumference	500
n) Transverse arc	300
o) Nasion-bregma arc	125
p) Bregma-lambda arc	245
q) Lambda-opisthion arc	150
r) Mean thickness of parietal	6
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	68
u) Byzygomatic diameter	122
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	R.43, L.43
w) Orbit height	R.29, L.30
x) Masal length	50
y) Nasal width	24

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Tomb 62.11

Approx. Age : 40

Box : 41

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	75.41
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	72.57
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	96.21
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	61.71
Perion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	81.81
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	46.82
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	32.93
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	89.71
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	72.72
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	196.00
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	61.22
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	92.42
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	78.68
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	55.73
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	68.13
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	48.00

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Grave 62.13

Approx. Age : 45

Box : 20

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	172
b) Glabella-inion length	127
c) Glabella-lambda length	156
d) Nasion-basion length	—
e) Maximum breadth	128
f) Minimum frontal diameter	89
g) Maximum frontal diameter	109
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	—
j) Porion-bregma height	103
k) Galvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	70
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	40
m) Horizontal circumference	49
n) Transverse arc	—
o) Nasion-bregma arc	—
p) Bregma-lambda arc	115
q) Lambda-opisthion arc	—
r) Mean thickness of parietal	4
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Byzygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Grave 62.13

Approx. Age : 45

Box : 20

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	74.41
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	—
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	59.88
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	80.46
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	55.11
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	25.64
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	81.65
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	69.53
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	—
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	—
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{u \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♂

Tomb 62.1

Approx. Age : 50

Box : 1

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	175
b) Glabella-inion length	165
c) Glabella-lambda length	173
d) Nasion-basion length	96.5
e) Maximum breadth	145
f) Minimum frontal diameter	92
g) Maximum frontal diameter	121
h) Biauricular breadth	118
i) Basion-bregma height	136
j) Porion-bregma height	122
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	105
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	53
m) Horizontal circumference	513
n) Transverse arc	32.5
o) Nasion-bregma arc	130
p) Bregma-lambda arc	125
q) Lambda-opisthion arc	122
r) Mean thickness of parietal	6
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	66
u) Byzygomatic diameter	123
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	R.43, L.43
w) Orbit height	34.5
x) Nasal length	49
y) Nasal width	24.5

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

Tomb 62.1

Approx. Age : 50

Box : 1

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	82.85
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	77.71
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	93.79
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	69.71
Porion-bregma breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	84.13
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	63.63
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	30.63
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	76.03
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	63.44
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	96.15
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	96.80
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	84.82
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	74.79
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	53.65
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	80.23
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	50.00

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀

1961 season

Approx. Age : 35

Tomb 61.28

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	—
b) Glabella-inion length	171
c) Glabella-lambda length	164
d) Nasion-basion length	98
e) Maximum breadth	151
f) Minimum frontal diameter	106
g) Maximum frontal diameter	127.50
h) Biauricular breadth	103.50
i) Basion-bregma height	137.50
j) Porion-bregma height	111
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	83.50
l) Calvarial height II (height of brogma above glabella-lambda line)	75
m) Horizontal circumference	517
n) Transverse arc	308
o) Nazion-bregma arc	104
p) Bregma-lambda arc	128
q) Lambda-opisthion arc	115
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion lenght	—
t) Nasion-prosthion length	72
u) Bizygomatic diameter	143
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	41
w) Orbit height	35
x) Nasal length	57
y) Nasal width	19

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♂

Approx. Age : 35

1961 season

Tomb 61.28

Cranidal index	$\frac{e \times 100}{a}$	88.30
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	91.059
Perion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	64.913
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	73.509
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	48.8304
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	45.731
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{g}$	83.137
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{e}$	70.197
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	123.076
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	89.843
Transverse cranio-facial index	$\frac{\ddot{u} \times 100}{o}$	94.701
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	74.125
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	50.349
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	85.365
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	33.333

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♂

1960 season

Approx. Age : 65

Box : 17

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	186
b) Glabella-inion length	184
c) Glabella-lambda length	172
d) Nasion-basion length	94
e) Maximum breadth	137
f) Minimum frontal diameter	92
g) Maximum frontal diameter	188
h) Biauricular breadth	95
i) Basion-bregma height	123
j) Porion-bregma height	122
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	100
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	57
m) Horizontal circumferenxce	522
n) Transverse arc	305
o) Nasion-bregma arc	103
p) Bregma-lambda arc	125
q) Lambda-opisthion arc	103.20
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	106
t) Nasion-prosthion length	66
u) Bizygomatic diameter	125
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	37.50
w) Orbit height	34.50
x) Nasal length	51
y) Nasal width	25

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♂

1960 season

Approx. Age : 65

Box : 17

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	73.65
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	66.129
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	89.781
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	65.591
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	89.051
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	54.347
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	33.139
Transverse frontal index	$\frac{j \times 100}{g}$	48.936
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	67.153
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	121.359
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	82.560
Transverse cransnio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	91.240
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	73.600
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	84.800
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	52.800
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	92.000
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	72.463

SARDIS SKULLS

35

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 60

1960 Season
 Tomb 61. 5
 Box : 6.A

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	176
b) Glabella-inion length	173
c) Glabella-lambda length	170
d) Nasion-basion length	—
e) Maximum breadth	135
f) Minimum frontal diameter	96
g) Maximum frontal diameter	117
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	—
j) Porion-bregma height	—
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	96
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	56
m) Horizontal circumference	520
n) Transverse arc	—
o) Nasion-bregma arc	120
p) Bregma-lambda arc	117
q) Lambda-opisthion arc	—
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Bizygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

LYZANTINE PERIOD

Sex : ♀
Approx.
Age: 601960 season
Tomb 61.5
Box : 6.A

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	76.704
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-bregadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	—
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	—
Porion-bregma height-bregadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	—
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	55.49
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	41.481
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	82.000
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	71.111
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	97.500
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	—
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Uppet facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 45

1960 season
 Tomb 61.7
 Box : 6.B

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	171.50
b) Glabella-inion length	162
c) Glabella-lambda length	167
d) Nasion-basion length	—
e) Maximum breadth	130
f) Minimum frontal diameter	96
g) Maximum frontal diameter	—
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	—
j) Porion-bregma height	—
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	89.50
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	53
m) Horizontal circumference	497
n) Transverse arc	—
o) Nasion-bregma arc	125
p) Bregma-lambda arc	120
q) Lambda-opisthion arc	—
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Bizygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 45

1960 season
 Tomb 61.7
 Box : 6.B

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	75.80
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	—
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	—
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	—
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	52.186
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	40.769
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	—
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	73.846
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	96.000
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	—
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age 8-10

1961 season
 Tomb 61.35
 Box : 20

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	166.50
b) Glabella-inion length	171
c) Glabella-lambda length	172.50
d) Nasion-basion length	85
e) Maximum breadth	133.50
f) Minimum frontal diameter	83.50
g) Maximum frontal diameter	113
h) Biauricular breadth	85
i) Basion-bregma height	124
j) Porion-bregma height	111
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	86
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	68.50
m) Horizontal circumference	501
n) Transverse arc	313
o) Nasion-bregma arc	127
p) Bregma-lambda arc	140
q) Lambda-opisthion arc	110
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	55.50
u) Bizygomatic diameter	108.50
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	34
w) Orbit height	31.50
x) Nasal length	41
y) Nasal width	14.50

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 age: 8-10

1961 season
 Tomb 61.35
 Box : 20

Granial index	$\frac{e \times 100}{a}$	80.18
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	74.474
Basion-brogma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	92.883
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	66.666
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	83.146
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	50.292
Calvarial heigth-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	39.710
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	73.893
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{c}$	62.546
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	110.236
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	78.571
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{o}$	81.273
Zygo-frental index	$\frac{f \times 100}{u}$	76.958
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	51.152
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	92.647
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	35.365

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♂

Approx. Age : 6-7

1960 season

Box : 5.

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabello-occipital length	162
b) Glabella-inion length	159
c) Glabella-lambda length	159
d) Nasion-basion length	86.50
e) Maximum breadth	130
f) Minimum frontal diameter	91.50
g) Maximum frontal diameter	105
h) Biauricular breadth	90
i) Basion-bregma height	120
j) Porion-bregma height	114.50
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	94.50
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	70
m) Horizontal circumference	475
n) Transverse arc	305
o) Nasion-bregma arc	121
p) Bregma-lambda arc	122
q) Lambda-opisthion arc	96
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Byzygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	36
w) Orbit height	33
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

BYZANTINE PERIOD

Sex : ♂

1960 season

Approx. Age : 6-7

Box : 5

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	80.24
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	74.074
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	92.307
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	70.307
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	87.692
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	59.433
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	44.025
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	87.142
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	70.384
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	100.825
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	78.688
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	91.666
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

EARLY BYZANTINE LEVEL

Sex : ♀
 Approx. 1961 season
 Age: 50 Tomb 61.14
 Box : 21

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	183
b) Glabella-inion length	175
c) Glabella-lambda length	175.50
d) Nasion-basion length	97.50
e) Maximum breadth	135.50
f) Minimum frontal diameter	97
g) Maximum frontal diameter	117.50
h) Biauricular breadth	100
i) Basion-bregma height	96.50
j) Porion-bregma height	108
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	96
l) Calvarial height II (height of bregma above a glabella-lambda line)	63.50
m) Horizontal circumference	503.30
n) Transverse arc	315
o) Nasion-bregma arc	117
p) Bregma-lambda arc	135
q) Lambda-opisthion arc	120
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Byzygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

EARLY BYZANTINE LEVEL

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 50

1961 season
 Tomb 61.14
 Box : 21

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	74.04
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	52.731
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	71.217
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	59.016
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	79.704
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	54.857
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	36.182
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	82.553
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	71.588
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	99.630
Sagittal parieto-occipita index	$\frac{q \times 100}{p}$	88.888
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 14-15

1961 season
 Tomb 61.36
 Box : 22

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabella-occipital length	174
b) Glabella-inion length	170
c) Glabella-lambda length	169
d) Nasion-basion length	89
e) Maximum breadth	133
f) Minimum frontal diameter	89
g) Maximum frontal diameter	113.50
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	—
j) Porion-bregma height	102
k) Calvarial height I (maximum height above glabella-inion line)	91.50
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	51.50
m) Horizontal circumference	495
n) Transverse arc	312
o) Nasion-bregma arc	122
p) Bregma-lambda arc	128
q) Lambda-opisthion arc	107
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Zygomaxillary diameter	—
v) Orbit width (darcyon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

ROMAN PERIOD

Sex : ♀
 Approx.
 Age: 14-15

1961 season
 Tomb 61.36
 Box : 22

Cranial index	$\frac{e \times 100}{a}$	76.43
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	—
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	58.820
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	76.691
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	53.823
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	30.473
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	78.414
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	66.917
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	104.918
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	83.593
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

MEASUREMENTS OF SKULL FROM SARDIS

'CITY GATE' LOCATION

Sex : ♂

1958 season

Approx. Age: 18-20

Box 10

MEASUREMENTS	mm.
a) Glabello-occipital length	179.50
b) Glabella-inion length	172
c) Glabella-lambda length	176.50
d) Nasion-basion length	—
e) Maximum breadth	132
f) Minimum frontal diameter	97.50
g) Maximum frontal diameter	112.50
h) Biauricular breadth	—
i) Basion-bregma height	—
j) Porion-bregma height	112.50
k) Calvarial height I (maximum height above glabella -inion line)	93.50
l) Calvarial height II (height of bregma above glabella-lambda line)	62
m) Horizontal circumference	505
n) Transverse arc	320
o) Nasion-bregma arc	117
p) Bregma-lambda arc	136
q) Lambda-opisthion arc	111
r) Mean thickness of parietal	—
s) Nasion-gnathion length	—
t) Nasion-prosthion length	—
u) Byzygomatic diameter	—
v) Orbit width (dacryon-entoconchion)	—
w) Orbit height	—
x) Nasal length	—
y) Nasal width	—

INDICES OF SKULL FROM SARDIS

'CITY GATE' LOCATION

Sex : ♂

1958 season

Approx. Age: 18-20

Box : 10

Cranial index	$\frac{c \times 100}{a}$	73.53
Basion-bregma height-length index	$\frac{i \times 100}{a}$	—
Basion-bregma height-breadth index	$\frac{i \times 100}{e}$	—
Porion-bregma height-length index	$\frac{j \times 100}{a}$	62.674
Porion-bregma height-breadth index	$\frac{j \times 100}{e}$	85.227
Calvarial height-length index I	$\frac{k \times 100}{b}$	54.360
Calvarial height-length index II	$\frac{l \times 100}{c}$	35.127
Transverse frontal index	$\frac{f \times 100}{g}$	86.666
Transverse fronto-parietal index	$\frac{f \times 100}{e}$	73.863
Sagittal fronto-parietal index	$\frac{p \times 100}{o}$	118.239
Sagittal parieto-occipital index	$\frac{q \times 100}{p}$	81.610
Transverse cranio-facial index	$\frac{u \times 100}{e}$	—
Zygo-frontal index	$\frac{f \times 100}{u}$	—
Total facial index	$\frac{s \times 100}{u}$	—
Upper facial index	$\frac{t \times 100}{u}$	—
Orbital index	$\frac{w \times 100}{v}$	—
Nasal index	$\frac{y \times 100}{x}$	—

SİDE DİLİ İLE YAZISI HAKKINDA NOTLAR VE SİDE DOĞU ŞEHİR KAPISINDA BULUNAN YAZIT

Dr. MUHİBBE DARGA

Bir Pamphylia şehri olan Side'de Yunancadan ayrı bir dilin konuşulmuş olduğu ve bu dilin Yunan alfabesinden farklı bir yazı ile yazıldığı, aşağı yukarı yüz seneden fazla bir zamandanberi Side sikkeleri sayesinde bilinmekte olup, bu yazıyı çözmek için denemeler dahi yapılmıştı. Bu yazıtların kısalığı konu ile ilgilenen bilgileri bir sonuca götürmemiştir. 1914 harbinden biraz önce İtalyan arkeologlarından Paribeni ve Romanelli'nin Side'de bulduğu Yunanca-Sidece çift dilli yazıt¹ ve 1949 yılında hocam Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in başkanlığında yapılan Side kazısında bulunan yeni bir bilinguis² ile çift dilli yazıtların sayısı ikiye yükselmişti. Son olarak 1964 yılında Side'de doğu şehir kapısı civarında yalnız Side yazısı ile yazılmış uzunca bir yazıt meydana çıkartılmıştır (res. 6-8). Bu sonuncu yazıttan faydalanmak iznini bana veren kıymetli hocam Prof. Mansel'e burada candan teşekkürlerimi sunarım.

Yazımın sınırlı olduğunu düşünerek sikke lejandlarına dayanılarak yapılan çözümlene denemelerinin teferruatına girmiyorum. Bu vesile ile bu konu ile ilgilenen bilgilerin adlarını hatırlatalım :

Duc de Luynes (1846), O. Blau (1855), W.H. Waddington (1861), J. Friedlaender (1877-83), J.P. Six (1897), C.T. Seltman (1924), S. Atlan (1950-1966). Bu bilgiler Side yazısında Yunan ve Fenike harflerinin mevcudiyetini farketmişlerdir.

Bugün Side yazısının okunmasını ve kısmen çözümlenmesini iki bilgene borçluyuz. Birincisi Sidece hakkında ilk başarılı etüdü veren

¹ R. Paribeni - P. Romanelli, *Studii e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale, Monumenti Antichi dei Lincei XXIII* (1914), st. 128 - 129; H. Th. Bossert, *Bulleten*, XIV, 53 (1950), s. 19 v. d., lev. I, res. 1 - 2; J. Friedrich, *Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen*, 1954, s. 95 res. 54; W. Brandenstein, *Minoica, Festschrift zum 80. Geburtstag von J. Sundwall*, 1958, s. 89, lev. 1; A. M. Mansel, *RE*, Suppl. - Bd. X, st. 880.

² *Bulleten*, ay. y., lev. 1, res. 3 - 4; *Minoica*, s. 89 lev. 1; J. Friedrich, *ay. es.*, s. 96, res. 55.

müteveffa hocam Prof. H. Th. Bossert'tir. Yazısı "Eski Side halkının yazı ve dili", *Bulleten XIV*, 53, 1950" da yayınlanmıştır.

İkinci bilgin ise, Prof. Bossert'in elde ettiği sonuçlara yenilerini ekleyerek çözümünü daha ileriye götüren Graz Üniversitesi İndo-Avrupaî diller mütehassısı Prof. W. Brandenstein'dir. Bu konudaki etüdü "Sprache und Schrift von Side in Pamphylien" ismi altında "Minoica" da (Sundwall'i anma kitabı) neşredilmiştir. Bu arada Heubeck'in ilginç görüşlerini de hatırlamak yerinde olur³.

Şimdi Side yazısı ve dilinin kaynaklarını gözden geçirelim. Bu kaynakları iki grup altında inceleyebiliriz :

I. Antik yazarlardan edindiğimiz bilgi ve Sidece kelimeler.

II. Side yazısı ile yazılmış yazıtlar.

I. *Antik yazarlardan edindiğimiz bilgi* :

1 — *Arrianos*'un, *Anabasis*'inde⁴ bize naklettiği bilgidен, Pamphylia'da Side şehrinde Yunancadan ayrı bir dilin konuşulduğunu öğreniyoruz. *Arrianos*'a göre "Side'liler Aiolya'daki Kyme menşeli olup Kıymeliler adını taşırlar". Side'lilerin konuştuıkları dil ise "evvelce mevcut olmıyan Side'lilerin komşuları olan barbarlarınkinden farklı, yalnız kendilerine mahsus bir dildir". *Arrianos*'un vermiş olduğu kayıtlara göre şu sonuçlara ulaşılıyorz :

Menşe itibariyle Side'liler Kyme'li göçmenlerdir. Bu Kyme'li Yunanlılar Side'ye yerleştikten biraz sonra Yunancayı bırakmışlar, aynı şehirde oturan barbarlarınkinden farklı, evvelce mevcut olmıyan yalnız kendilerine mahsus bir dili konuşmaya ve yazmaya başlamışlardır. *Arrianos*'un verdiği bilgiye göre Side'nin yerli dilinin barbar komşularınıninkine uymaması gerekmektedir.

2 — *Acta Apostolorum*'daki⁵ bir pasaja göre Pamphylia'da M. s. I. yüzyılda Yunancadan başka yerli bir dilin de konuşulmuş olduğu bildirilmektedir. *Acta Apostoloum II*, 10'da Kappadokia, Pontos, Asia, Phrygia ve Pamphylia gibi Küçük Asya Dilleri birbirinden ayırdilmektedir.

Pamphylia Yunan dialekti ile meşgul olmuş bulunan Yunan dili uzmanlarının hepsi, Pamphylia Yunancasındaki bazı elemanların

³ A. Heubeck, *Beitraege zur Namenforschung*, IV, 1953, s. 122 - 125.

⁴ A. G. Roos, *Arrianus, c. I Alexandri Anabasin Continens*, Leipzig 1907, Liber I. 26,4.

⁵ *Yeni Ahit, Resullerin işleri*, II, 10.

ancak Yunanca olmıyan bir temel dilin etkisi ile izah edilebileceği kanaatindedirler⁶. Acaba Side dili, Pamphylia Yunancasını etkileyen temel dil midir? Ya da bu temel dillerden biri midir?

Bundan onbeş sene evveline kadar bu sorulara cevap verilemiyordu. Zira Sideceye ait bilgi ve kelimeler pek azdı. Sidece, Side diline ait, tek bir kelime şeklinde yine antik kaynaklar vasıtasıyla bize intikal etmiştir.

3 — *Hesykhios*'un lûgatinde⁷ Side'ce bir tek kelime veriliyor ki o da “ζεργαρά” = “cırcır böceği” veya “çekirge” anlamına gelen kelimedir. Bossert'e göre “ζεργαρά” lâtince “cicada” kelimesinden güçlkle ayrılır; “cicada” kelimesi ilse lâtinceden müştak dillere geçmiştir⁸. Misal olarak “cigale” (Fransızca), “cigala” (Provançe lehçesi), “cigala” (İtalyanca), “cigarra” (İspanyolca) gösterilebilir.

Bu Side kelimesi İndo-Avrupaî dillere ait bir kelime gibi gözükmekte ve bu dil gurubundaki r/ l-d değişmesini göstermektedir⁹.

4 — *Stephanos Byzantios*¹⁰ tarafından bize intikal ettirilen Miletli Hekataios'un (M. ö. VI. y. y.) bir kaydı enteresan bilgi vermektedir. Bu kayda göre Pamphylia'nın bir şehri olan Side şehri Mino-tauros'un kızı olup, Molos adlı biriyle evlenen “Side” tarafından kurulmuştur. Bir adaya da Side'nin eşinin adı verilmiştir. Halen bu ada bilinmemektedir.

Hekataios'un kaydettiği kuruluş geleneği, Side iskânını Girit'teki Minoslular ile Side'nin kocası “Molos” ya da “Kimolos” dolayısıyla Kiklad halkı ile birleştirmektedir (Kimolos adası sabun toprağı ile meşhur Melos ve Sifnos arasındaki Kiklad adasıdır).

Antik kayıtlardan çıkarılan sonuç şudur :

1. Arrianos'dan bize intikal eden bilgi Side şehrinin kuruluş tarihini ve Side ahalisini mutlak surette Yunanlılara irca ettirmektedir.

2. Arrianos'dan çok daha eski olan Hekataios ise böyle bir husustan bahsetmemekte, Side'nin kuruluşunu Girit'e bağlamaktadır.

Arrianos tarafından verilen bilgiyi, Büyük İskender devrindenberi yayılabilen “Panhellenismus”un etkilememiş olması düşünülemez.

⁶ Bk. *Belleten*, XIV, 53 (1950), s. 16.

⁷ M. Schmidt, *Hesykhii Alexandrini Lexikon*, Jena 1860, s. 255, 91.

⁸ *Belleten*, ay. y., s. 16.

⁹ *Ay. y.*, s. 16.

¹⁰ *Stephanus Byzantius*, Vol. I (Lipsiae 1825), s. 376 - 377.

Hekataios, kitaplarından birinde, herşeyi “Hellenler”e irca etme teşebbüslerinin daha o zaman, yani M.ö. VI. y.y. da şüphe ile karşılanmış bulunduğunu da söyleyebilmekte, bu vesile ile “. . . . . Yunanlıların gelenekleri birbirini nakzette olup bana da gülünç görünmektedir” diye yazmaktadır.

Hele Küçük Asya’da herşeyi Yunanlılara götürmenin ne kadar hatalı ve yanlış olduğu son yirmibeş sene içinde yurdumuzda yapılan arkeolojik araştırmalar ve Küçük Asya’nın arkeolojik ve filolojik belgeleri hakkında yayınlanan Avrupa’lı ve Türk bilginlerinin titiz incelemeleriyle ortaya çıkmaktadır.

Hesykhios’un lûgatinde “σίδη” “nar” anlamına gelmektedir; Yunanca’da “nar” için “ῥο(ι)ά” kelimesi vardır. Tesadüfen Yunancaya geçmiş olan “σίδη” kelimesi de, Side şehrinin Yunanca olmayan yerli diline ait olmalıdır. Bununla beraber, bu meyveye delâlet eden “Side” kelimesi, bilhassa nar’ın Akdeniz havzasında geniş ölçüdeki yayılması dolayısıyla, tipik bir Sidece kelime olmayabilir ve başka bir dilden Sideceye geçmiş bulunabilir. Bu meyve, birçok Side sikkelerinde, bir dereceye kadar şehir arması vazifesini görür.

II. Side yazısı ile yazılmış belgeler :

Bunları iki gurup halinde inceleyebiliriz :

1 — Yazıtlar; bunların sayısı 1964 yılında bulunan yazıt ile üçü geçmemektedir.

2 — Side’de darbedilmiş olan ve Sidece lejand ve harf ihtiva eden sikkeler.

1 — Side yazıtları :

a) *Apollonios bilinguis*’i (M.ö. III. y.y.).¹¹

b) *Artemon bilinguis*’i (M.ö. II. y.y.).¹²

c) *Doğu şehir kapısı yazıtı*¹³.

a) *Apollonios bilinguis*’i (res. 1-2):

Bossert tarafından transkripsiyon ve tercüme denemesi yapılmıştır¹⁴. Daha sonra 1958 senesinde, Bossert’in buluşlarına Brandenstein yenilerini eklemiştir.

¹¹ Bk., res. 1 - 3.

¹² Bk., res. 4 - 5.

¹³ Bu son bulunan yazıt (res. 6 - 8), şehrin doğu surunun üç gözlü doğu kapısının üst terasında, güney batı köşesinde 12 no. lu burçtan 50 m. mesafede kumlar içinde bulunmuştur. Bk. s. 10 ve n. 27.

¹⁴ Bk., *Belleten*, ay. y., s. 22 - 25.

Bossert, Yunanca özel adlardaki harflerin ses kıymetlerini Side yazıtına tatbik ederek bu yazıtın transkripsiyonunu yapmış, bu alandaki bilgi ve tecrübesi sayesinde onu kısmen anlamağa muvaffak olmuştur. Bu yazıtı ikinci defa ele alan Brandenstein ise çözümü daha ileriye götürmüştür.

Brandenstein'in bu yazıttan çıkardığı sonuçları kısaca gözden geçirelim¹⁵.

Yazıttaki “’Απολλώνιος”, Sidece “*Poloniu*” eşitliğinden şu sonuçlar elde edilmektedir :

1) Açık hecede baştaki “*a*” sedasının düşmesi, yani apharesis hali. Bu hal, Küçük Asya dillerinde çok yaygındır^{15a}, bilhassa Pamp-hylia’da Sidecenin kullanılmış olduğu bu bölgede konuşulmuş olan Yunanca dialektinde de görülmektedir. Bundan başka Lykçe’de “*Pulenjda*” = “’Απολλωνίδης” Karia dilinde “Πολλις” = Yunanca “’Απελλις”. Bu örneklerle dayanarak Brandenstein, Side sikkeleri üzerindeki “*Po*” hecesinin, “*Polon*” okunabileceğini ileri sürer. Bu da Side’nin baş tanrılarında biri olan “’Απόλλων”a eşittir¹⁶.

2) Sidecede, Yunancadaki ο (omikron) ile ω (omega) farkı yoktur. Uzun ve kısa sesliler arasındaki fark yazı ile belli edilmemektedir. Gerek ω, gerek ο için tek bir şekil Ϝ (Brandenstein [Br.] n. 2 bk. res. 9) kullanılmıştır.

3) Yunancadan farklı olarak, -ll- çift konson (gémiation) Sidecede yoktur. Tek konson Ϟ (Br. n. 3) işareti ile ifade edilir.

4) Yunancadaki, -ς- (sigma) nominatif ekinin Sidecede kullanılmadığı anlaşılıyor: Sidece “*Poloniu*” da olduğu gibi. Aynı durumu Lykçe’de de görüyoruz: “’Απολλωνίδης”, Lykçe’de “*Pulenjda*” olmuştur. Nominatifde, ismin yalın hali, eksizdir. Çivi yazısı hititçesinde ve hiyeroglif hititçesinde aynı husus mevcuttur¹⁷.

5) Yunanca “-τος” eki Sidecede “-iu” olarak görülmektedir. Yunanca “’Απολλώνιος”, Side dilinde “*Poloniu*”dur. Side yazıtlarındaki Yunanca saf bir Attika lehçesi göstermektedir. Bununla

¹⁵ *Minoica*, s. 81 - 82, res. 9.

^{15a} H. Kronasser, *Etymologie der hethitischen Sprache*, 1, Wiesbaden 1962, s. 33-35.

¹⁶ Krş. A. M. Mansel, *RE*, Suppl. - Bd. X, st. 891/92.

¹⁷ Bk. aş. s. 7, n. 20.

beraber Pamphylia'da başka lehçeler de konuşulmuş olmalıdır. Attika Yunancasında “—ιος”, burada “—ις”, “—ιςς” olarak yazılmış ve “—ijus” telâffuz edilmiştir. “’Απολλώνιος” için yerli bir form olan “*Πολλώνι(ι)ς” beklenmekte ise de, bu şekile bugüne kadar tesadüf edilmemiştir. Bu suretle Side dilinde üçüncü “o”nun yani omikron sedasının niçin başka bir işaretle yazılmış olduğu anlaşılmıştır. Zira bu bir “u” χ (Br. n. 6). dur. Yunanca “’Απολλώνιος”, Sidece

$\underline{\chi} \underline{\upsilon} \underline{\delta} \underline{\delta} \underline{\iota} \underline{\kappa} \underline{\sigma} \underline{\nu}$

δ (Br. n. 2), bu işaretle o ve ω ifade edilmiştir.

“—ios” ekindeki o (omikron) ise χ işareti ile yazılmıştır ki, bu da “u” sedası verdiğini göstermekte olup, Pamphylia Yunan lehçesinde “—ius” ekine tekabül etmektedir. Bu, Pamphylia lehçesinde nomi-tanif ekidir.

Bilinguisin ikinci kelimesi olan Yunanca “’Απολλοδώρου” Sidece “Pordor- I” eşitliğinden de şu sonuçlar elde edilmektedir¹⁸.

1) Baştaki a'nın açık hecelerde düşmesi (aphairesis).

2) Yunanca o (omikron) ω (omega) farkı Side yazısında ayırde-dilmemektedir, yani tek bir harf, δ işareti, o ve ω (omega) yerine kullanılmaktadır.

3) “’Απολλοδώρου”, Sidece *pordor* - I (*polodor > *póldor); ortadaki sesli harfin senkopu, yani ortadaki “o” harfi pek hafif telâffuz edildiğinden ortadan kaybolmuştur. Üç heceli kelimelerde ortadaki zayıf bir hece kaybolabilir. Sidecede birinci “o” nun üzerinde kuvvetli bir aksent kabullenmek lâzımdır.

4) *Poldor — kompositumu, uzak asimilasyondan dolayı “Pordor-” şeklini almaktadır. Üçüncü sessiz harf ile geçişmeden ötürü l > r'e asimile olmuş, Sidece “*Poldor > Pordor—” meydana gelmiştir¹⁹.

Burada şu hususu da hatırlamak faydalı olacaktır. Küçük -Asya 1. bin İndo- Avrupaî dillerinde ortadaki vokalin senkop'u bahis konusu olan kelimelerdeki “—λλ—” geminasyonu, Apollonios özel

¹⁸ *Minoica*, s. 82 v.d.

¹⁹ *Ay. j.*, s. 82.

adında görüldüğü gibi, Yunancadan başka dillerde “—λδ—” olarak görülür. Lydia dilinde “—λλ—” ’i, “—λδ—” olarak buluyoruz : “’Απόλλων” Lydçede “Pλdāns” şeklini almaktadır. Karia dilinde ise “—λδ—” sedası bilhassa çoktur. Side yazıtları devrinde (M.ö. III-II. y.y.), Küçük Asya dillerinin —ld— sedası, Yunancada —ll— geminasyonu olmuş ve sonunda basitleşerek “l” sedası haline gelmiştir. Yukarıda gördüğümüz gibi, Sidecede —λλ— geminasyonu mevcut değildir.

5) Sidecede genitif eki (ismin —(n)in hali), Brandenstein levhasının 9 no.lu işareti ($\int$) ile gösterilmektedir. Bilhassa seslilerden sonra görülmesi nazarı itibare alınırsa, “Poloniu-a $\int$ ” kelimesinde olduğu gibi, bu işaret bir sessiz harfi göstermiş olmalıdır; muhtemelen sesli bir “s”, veya bir “z” sedası vermiş olmalıdır.

Daha evvel görüldüğü gibi Sidecede, Yunanca nominatif eki —os (Pamphylia’da —υς), ile yine Yunanca —ios (Pamphylia’da —ιως) farkı görülüyor; Sidecede “-iu” ( ) $\langle$ $\int$) olarak mevcuttur²⁰.

Yunanca yazıttaki “τὸν Ἀπολλωνίου” ibaresi, Sidecede “Poloniu-a $\int$ ” ’ye tekabül ediyor. Burada ($\int$) (Br. n. 9) işareti ile biten normal bir genitif değil bilâkis “-a ($\int$)” ile genitifin daha ileri bir terkiibini buluyoruz. Bu hal, Luvi dilindeki genitif yapılışını akla getiriyor. Luvçada genitif —ašši aidiyet gösteren sıfat ile yapılır: Misal: “maššanašši- “= “tanrının” anlamına gelir.

²⁰ Görüldüğü gibi “-iu” ( ) $\langle$ $\int$) özel isimlerin nominatif halidir. İsmi takısız, yalın hali, yani gövdesidir. Bu bilinguis’de görüldüğü gibi, aynı hale Anadolu İr-İo -Avrupaî dillerinden çivi yazısı hititçesinde ve hiyeroglif hititçesinde nominatifde ismin sadece gövdesine de rastlanıyor. Krş. : KBo III 7 Vs. I 1 ^mKi-il-la; 13 Vs. 10 ^mLa-pa-na-i-la; 11 ^mPam-ba; KBo IV 12 Vs. 1 ^mHa-at-tu-ši-li; KBo VIII 18 Vs. 2 ^mMu-u-ya-ta-al-li; ABoT 20 Vs. I 1 ^fHa-ti-ia; KUB IX 27 I 1 ^fPiš-ku-ya-at-ti; KUB XI 35 I 1 ^mHa-at-tu-ši-li; KUB XV 5 III 1 ^fDanu-ḫé-pa; KUB XXI 29 I 11 ^mHa-an-ti-li; KUB XXIX 7 Vs. 27 ^fŠi-lal-lu-ḫi; KUB XXXI 68 Rs. 32’,38’ ^mHi-eš-ni-i; KUB XXXIV 45 Vs. 10’ ^mHa-ap-pu-ya-aš-šu, 11 ^mKu-uk-ku-ya; KUB XXXVIII 37 III 5 ^mHi-eš-ni-i. Bk. E. Laroche, Les hiéroglyphes hittites, Index, s. 285 - 287, Paris, 1960.

“tiyammaššiš 𐎠UTU-za” = “yerin güneş tanrısı” demektir²¹.

Brandenstein’a göre, Yunanca verbum finitum “ἀνέθηκεν”, Sidecede yoktur. Yunanca akusatif halini gösteren “εἰκόνα”, Sidece “mašara”nın karşılığıdır²². Bu suretle “mašara” = “resim, tasvir, dinî resim” mânasına geliyor. Sidece çekirge anlamına gelen “ζειγρά” kelimesinin sonunda da “-ara-” son sesi bulunmaktadır.

Brandenstein’ın teklifine göre Sidece “mašara” akusatif objekt olmaktadır. Neutrum bir kelime olduğu takdirde nominatif-akusatif neutrum gövde olmalıdır. Kretschmer’e göre Hititçe “wassuwar = giyim” isim yapısının teşekkülü buna paraleldir²³.

Bu Sidece yazıtın sonunda birkaç işaret kaybolmuştur. Brandenstein bu kısmı “k(?)t°u [xxxx]” olarak okuyor ve baştaki ↑ işaretine “k(?)” sedası teklif ediyor. Yunanca “θεοῖς παῖσι” = “bütün tanrılara” (datif objektif) tekabül etmektedir²⁴.

Sidece metinde, Yunanca metinde mevcut olan verbum finitum “ἀνέθηκεν” yoktur. Fakat birçok Yunanca adak kitabelerinde de bu fiil terkedilmiştir. Nitekim sonra inceleyeceğimiz ikinci bilinguis’in (Artemon yazıtı) Yunanca kısmında da mevcut değildir.

b) *Artemon bilinguisi* (res. 3 - 4) :

Artemon yazıtının Yunanca kısmında (1. satır) Athena okunur. Gerisi okunamamaktadır. Bir adak kitabesi ve yazıtta da Attika karakteri görüldüğü için bu yerde bir datif beklenir, “Ἀθηναίῃ” = “Athenaia” sedasını vermelidir. Okunamayan işaret kalıntılarına göre buraya 4-5 harf yerleştirilebilir; yani kısa bir kelime olabilir, diğer adak kitabelerini gözönüne alarak “Apolloni theo” gibi (tanrı Apollon’a).

²¹ E. Laroche, *Dictionnaire de la Langue Louvite*, 1959, s. 136; J. Friedrich, *Hethitisches Elementarbuch, 1 Teil, Kurzgefasste grammatik*, Heidelberg 1960, s. 186.

²² *Minoica*, s. 83. Krş. G. Neumann, *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, Wiesbaden 1961, s. 102.

²³ *Minoica*, s. 83 ve n. 12; bk. J. Friedrich, *ay, es.*, s. 39, 56 - 57.

²⁴ *Minoica*, s. 83 ve n. 14; Heubeck bu Sidece kelime “tanrı” kelimesini aramaktadır. Bu kalan kelimeyi, kendisi tarafından isbat edilen güney K. Asya’daki “astu” (tanrı), ermenice “astuac” kelimesi ile mukayese etmektedir. Fakat bilinguislerden henüz ses kıymeti tesbite muvaffak olunamıyan baştaki ↑ işaretine (krş.

Kıbrıs alfabesi ↑ -ka, ↑ -ti) “ka” ses kıymeti verilecek olursa Sundwall’in tespit ettiği adlar arasında Karia adları ile mukayese edilebilir. Krş. “*Ktba*”.

Burada kırık yer için “θεῖ” kelimesi beklenebilir: “θεῖ” = tanrıçaya (datif), “Tanrıça Athena” ’ya mânasını taşır. Bu Yunanca kısmın karşılığı Side yazıtında “ ὁ θῆοῖς ἄ = ? *iathan*?” şeklinde- dir. Anlamı da Yunanca yazıtinkine eşit olarak “Tanrıça Athena’ya” dır. Bundan da şu sonuçlar çıkarılmaktadır²⁵:

1 — “×(?)*iathan*×(?)” Side terkibi de, Athena’nın adı ve diğer Pamphylia şahıs adları gözönüne alınarak veya örnek tutularak “*Than*×(?)” olarak kabul edilmelidir. Pamphylia adlarında “Atanadorus> Tanadorus”; Lykçede “Tēnegure = Yunanca Athena-goras”. Her iki isimde de görülen apharesis burada da vardır. Yukarıda çift dilli Apollonios yazıtında tesbit edildiği gibi.

Burada tanrıçanın adı olarak kabul edilen “*Thana*”, Sidece Athena’nın karşılığı olup, Isauria şahıs adlarında “Θαννις = Tannis” şeklinde karşımıza çıkıyor.

2 — Yukarıdaki terkimizde ayrıcı işaret olmadan başta bir ×?*ia* bulunmaktadır. Veya burada Sidece tanrı kelimesi saklı olmalıdır. Fakat bu ihtimal varit değildir. Zira Apollonios bilinguis’inden tanrı anlamına gelen kelime “*k(?)t°u*”(=tanrı) tesbit edilmiştir. Birinci işaret ὁ, Kıbrıs alfabesinin harfleriyle mukayese edilecek olursa, onu “*g*” olarak kıymetlendirmek icapedir. Bu suretle meydana gelen “*gia-*” kelimesini Pamphylia özel adı “Γιος” ve Kilikia özel adı “Γάλος ve Yunanca “*gig*”=büyük ile mukayese etmek akla gelir (Kırş. *Gigas* = Dev.).

Bu suretle Sidece “*gia-than*×?”ın mânası “büyük Athenaya” olmalıdır.

3 — Bu terkinin son işareti ὁ (Br. n. 17) daha okunamamaktadır ve bu işarete bir datif eki saklı olmalıdır. Bunun kökteki son seda ile bağlantısı henüz tahlil edilemez.

Bilinguis’in başlıca şahsı “Ἀρτέμων = *Artmon*”dur. Yunanca ismin Sidece yazılışından şu sonuçlar çıkmaktadır :

1 — Apharesis hali yoktur. Zira başta açık bir hece mevcut değildir. Sessiz ile biten “*Ar*” hecesi, *a* düşmez.

²⁵ *Minoica*, s. 84 - 85.

2 — 'Αρτέμων = *Artmon* eşitliğinde orta vokalin senkop'u (bk. yuk. s. 6).

3 — Yunanca adın son sesi -ων Sidecede de mevcuttur (*Artmon*); halbuki diğer özel adlardaki -ος, -ς eki Sideceye alınmamıştır (daha önce gördüğümüz gibi).

Misal: Apollonios Sidece *Poloniu*
Artemon Sidece *Artmon*

Bilinguis'e göre "*Artmon/Artemon*", "*Thanpiu/Atenippiu*"-nun oğludur. Bu durumdan şu sonuç çıkıyor :

1 — Açık hecelerde baştaki "α"nın apharesis'i.

2 — Tebarüz ettirilmeyen ortaki seslinin senkop'u:

* *Than-īpiu* > *Than-piu*

3 — Çift konson (gémination) Sidece'de yoktur, -ππ-> p,-λλ->l olur.

4 — Yunanca "theta", Side alfabesine yabancı "'Αθήνη" adı ile girmiştir. Sidece Θ Θ , Yunanca Θ (Theta).

5 — Sidece metinde "*Thanpiu - I*" vardır. Buna göre Yunanca metinde "'Αθηνηπιον" beklenir. Bossert ise bunu "'Αθηνηπιον" okur. Bu kısım Yunanca metinde harap durumdadır.

Sidece'de son Yunanca kelime "χαριστηρια = şükran adağı (Akusatif Neutrum Pl.)"na tekabül eden kelime tam transkripsiyon edilememektedir. Bu kelimenin Sidece ses kıymetleri "mab (?)- [uaga]" olarak tesbit edilmiştir²⁶.

c) *Doğu şehir kapısı yazıtı*²⁷ (res. 6-8).

1964 yılında kalker taşı bir blok üzerinde, kumlar içinden çıkarılmıştır. Uzunluk 1,13 m.; yükseklik 0,29 m.; derinlik 0,78 m. dir.

Yazıtın bulunduğu terasın üzerinde ve doğusunda silâh kabartmaları da meydana çıkarılmıştır. Yazıtın bu kabartmalarla ilgisi

²⁶ *Minoica* s. 85, ve s. 89. Seda sırası için Pamphylia nehir adı "Muabis" (krş., *RE*, Suppl. - Bd. VI, st. 542) ile mukayese edilebilir. Nazarı dikkati celbeden Sidece kelimenin ([ ] ile bitmesidir, tıpkı genitif tekil ve çoğul gibi; bu sonuncu hal sikke yazıtlarındaki isimlerden belgelenmektedir. Eğer bu kelime, Yunanca da olduğu gibi bir akusatif ise, Sidecede ([ ] ile biten bir akusatif düşünölmelidir.

²⁷ Buluntu vaziyetinin teferruatı için bk. A. M. Mansel, *Bulleten*, XXX, (1960), s. 351; G. E. Bean, *Side kitabeleri*, 1965, s. 74, res. 88 (lev. 27).

muhtemel olmakla beraber henüz kesin değildir. Yazıt iki kısımdan mürekkeptir. Sol taraf dört satırdan ibaret olup, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Sağ tarafta ise daha uzun üç satır vardır.

Sol taraftaki harflerin yüksekliği 3-3,5 cm. olup sağ tarafa nisbetle daha büyüktür. Bu yazıtın sol tarafta ikinci bir blok üzerinde devam ettiğini tahmin ediyoruz. Sağ taraftaki üç satırdan birincisi diğer satırlara nazaran daha büyük yazılmıştır. Kelimelerin başladığı ve bittiği yeri tesbit etmek güçtür. Harfler aralıksız arka arkaya yazılmıştır. Kelime ayırıcı işarete delâlet eden şekil, birinci satırdaki çift dikey çizgi olabilir. Fakat bu işaret bir rakkam veya harfi de ifade edebilir. Bu kısımdaki harflerin yüksekliği 2,5-3 cm. arasında değişmektedir.

Yazıtımızın harfleri yuvarlak ve işlektir. Harfler, üslûpları bakımından, Artemon yazıtındakilere (M.ö. II. y.y., bk. res. 4-5) benzer. Artemon yazıtı, harflerinin karakterine göre M.ö. II. yüzyıla tarihlenmektedir (bk. *Bulleten* XIV, s. 21; *Minoica*, s. 80, n. 2). Eğer yazıtımız M.ö. II. y.y. nin ilk yarısına tarihlenirse, hemen yakınında bulunan silâh kabartmaları ile aynı zamanda yapılmıştır^{27a}.

2 — *Side sikkeleri üzerindeki Sidece yazıtlar :*

Side sikkelerinde Side yazısı en erken olarak M.ö. IV. y.yıl'ın birinci yarısına ait olması gereken beş adet gümüş Side stater'inin ön yüzünde, Side'nin şehir arması olan "nar" tasvirinin sağında ve solunda olmak üzere üç harf şeklinde görülmektedir (Krş. C.T. Seltman, "A Hoard from Side", *Numismatic Notes and Monographs* XII, 1924, s. 1-20, lev. 1-3.).

M.ö. IV. ve III. y.y.'lara ait Side'de darbedilmiş gümüş ve bronz sikkeler üzerinde de mahallî yazılı lejandlar bulunur.

Sidece sikke lejandları genellikle 8-9 harften müteşekkildir. Fakat bunlardan başka iki veya tek harfler de mevcuttur.

9 harflik lejand : | 4 3 2 3 v Ω 4 N

çift harfler : 4^μ , 4^ν

Çift dilli yazıtlardan elde edilen çözümlene sonuçları sayesinde bu Side sikkelerinde görülen işaretlerden bazıları da okunabilmektedir. Side sikke yazıtları Sidece'nin çözümlenmesinde fayda sağlamakla beraber bazı yeni problemlere de vesile olmaktadır. Yazı, şehrin arması

^{27a} Bk. A. M. Mansel, *Bulleten*, XXX, 119 (1966), s. 367 - 375.

olan “nar” (Side) tasvirinin yanındadır. Burada Bossert şehrin ismini (Σίδη) görmüş, sikke darbedenlerin adını ise aramamıştır. Daha geç devir sikke yazıtlarında şehrin adının bahis konusu olduğu anlaşılıyor. Buna göre yerli yazı ile yazılmış lejand’da da Side şehir adını aramak zorundayız. Lejandların ikinci harfi (ψ) = “i” (Br. n. 5) bunun lehine bir delildir. Bu suretle Bossert’le beraber birinci şekli ($\mathcal{N}$) = “s” (Br. n. 12) ile kıymetlendirmek yerindedir. Üçüncü işaret ise ($\mathcal{H}$) (Br. no. 1) açıkça bir “p” sedası vermektedir; buraya kadar “*sip-*” okunabiliyor.

Nar, Side’nin arması olduğuna göre “Side” nar anlamına gelmektedir. Bu kelime Küçük Asya dillerinden yerli bir kelime olup, muhtelif şekillerle de belgelenmektedir. Hesykhios’da nar olarak “ $\xi\iota\beta\alpha\iota, \rho\omicron\iota\alpha\iota \kappa\alpha\iota \sigma\iota\beta\delta\eta$ ” geçiyor. Bundan bir çok sonuçlar çıkar. Burada “s” sedası Kıbrıs alfabesinin Ψ işareti “se” hecesi sayesinde kazanılmıştır.

Eğer sikke lejandlarının üç harfi “*sip-*” okunursa Side’nin “ $\sigma\iota\beta\delta\eta$ ” formu takviye edilmiş olur. Bundan sonraki işaret ne “d”, ne de “t” sedası verir. Diğer bilinguis’lerden kazanılan “t” sedası olmalıdır. Bu dördüncü şeklin seda kıymetini ispat için nar kelimesinin çeşitli şekillerini araştırmak ve Pamphylia seda özelliklerini tesbit etmek icapeder. Evvelâ şunu söyleyelim, Küçük Asya’da geniş bir alanda “nt” grubu “nd” olmuştur. Çoğu zaman da dental önünde nasal “n” düşer²⁸.

Şimdi bu Side kelimesinin esas formu, en eski şekli düşünülecek olursa: *sindya > *sidba > $\sigma\iota\beta\delta\eta$

Dental önünde “n” kaybolur ve sessiz harfin yer değiştirmesi sonunda “b” sedası öne geçer.

²⁸ *Minoica*, s. 86 ve n. 19, s. 87. Yunanca $\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$ Pamphlia’da $\pi\acute{\epsilon}\delta\epsilon$. Sonra Pamphylia’da labial bir dental zuhur eder ki kısmen “ $\tau\mathcal{F}$ ”, kısmen “ π ” ile ifade edilir.

Misal : $\epsilon\sigma\tau\mathcal{F}\epsilon\delta\iota\omega\varsigma = \epsilon\sigma\pi\acute{\epsilon}\nu\delta\iota\omega\varsigma$.

Bu labial dental likçede “th”, Karya dilinde “ π ” olarak görülür. Bossert’e göre orta seslinin senkop’u sonucu hiyeroglif hititçesi “*Astawanda* > $\epsilon\sigma\pi\epsilon\upsilon\delta\omicron\varsigma$ ” şekline geçmiştir. Bk. A. Heubeck, “ ΑΣΠΙΕΝΔΟΣ ” Nihayet alışılmamış konsonat gruplarının yer değiştirdiği görülüyor:

Yunanca $\tau\acute{\iota}\pi\tau\epsilon$, * $\tau\acute{\iota}\tau\pi\epsilon$ (= Latince “quippe”) için.

*sindua— > *σιδφα>*σιδη*, İyon lehçesine geçer ve şehir adı “*Σιδη*” olarak görülür.

Şimdi sikke lejandına dönelim :

σιπ^oaw(?) × *(?)i* |

7 nci işaret okunmuyor: **3** ?

Side’cede (|) genitif işaretini gösterir. Diğerleri muhtemelen bir etnikon, genitifin çoğul şeklidir ve sikkelerdeki Yunanca ΣΙΑΗΤΩΝ lejandı gibi “Sidelilerin” anlamına gelmektedir. Kronolojik sıra ile tertip edilmiş Side’ce sikke lejandları büyük bir fark göstermezler. Bu görülen işaretler arasında da zamanla bir seda değişimi meydana geldiğini Brandenstein kabul etmemektedir²⁹.

Uzun lejandları ihtiva eden sikkeler dışında tek tek Side harfleri gösterenler de vardır. Bunları Apollon resmi ile beraber görüyoruz. Apollon, Side’nin baş tanrısı olduğuna göre bu harfler “*Polon*”un kısaltılmış şekli “*Po*” olmalıdır.

Bundan sonra ikinci tanrı “*Thana* =’Αθ^ηνη”dır. Sikkelerde “*th*” harfi vardır.

Bundan başka sikkelerde her iki tanrının isimlerinin kısaltılmış şekli, “*p, th*” işaretleri olarak görülür. Bazı sikkelerde ise bir üçüncü işaret daha vardır. Bu bizi bir tanrılar triasını düşünmeğe sevkeder. Bu durum Anadolu’da nadir değildir (Krş. Robert, *Hellenica III*, 1946, s. 75 v.d.d.). Brandenstein, bu üçüncü işareti “**4** =*i*” okuyarak “*p-th-i*” = “Apollon–Athena–İsis” triası düşünmekte³⁰ ise de Side’de böyle bir triasa dair elimizde ne arkeolojik ne de filolojik delil vardır³¹.

Side alfabesi ile Kıbrıs hece alfabesi arasındaki akrabalığa gelince bunu tesbit pek kolay değildir. Coğrafî bakımdan bir yakınlık olmasına rağmen Pamphylia sikke yazıtlarında sadece iki harf (Br. n. 20 ve 23) Kıbrıs alfabesinden alınmıştır.

Side ve Kıbrıs yazısı sağdan sola yazılmaktadır. İşaretler mukayese edilirken çok dikkat ister. Yalnız şekil değil, şeklin ifade ettiği seda eşitliği de önemlidir. Şekil benzerliği insanı çok defa hataya sürükler.

²⁹ *Minoica*, s. 87.

³⁰ *Ay. y.*, s. 87.

³¹ A. M. Mansel, *R E*, Suppl. – Bd. X, st. 891 v.d.

yebilir. Meselâ, + işareti Küçük Asya'da çok farklı ses kıymetini temsil eder. Lykia'da (h), Lydia'da (p), Yunanca'da (chi) sedası verir.

Her iki alfabedeki yazı karakterleri mukayese edilecek olursa, Side şekillerinin eksenleri dikey, Kıbrıs alfabesinde ise yatay eksenlilerin de mevcudiyeti görülür³².

Side yazıtlarında yazının güzelliğine de önem verilmiştir. “w” (Br. n. 20), Side yazısının ($\lesssim \gtrsim$) işaretidir ki, Pamphylia Yunan yazıtlarında da kullanılmış ve M.ö. IV. y.y. Side sikkelerinde görülür. Eski Side sikkelerinde ($\sphericalangle$) yatay eksenler, daha yeni sikkelerde ise ($\lesssim \gtrsim$) dikey eksenler görülmektedir. Benzer durum (Br. n. 3)'de mevcuttur: Side harfi “ $\mathfrak{K} = l$ ” sedası, Kıbrıs alfabeti “ $\sphericalangle = la$ ” hecesi, aynı ses kıymetini veren Kıbrıs işaretinin sadece 90 derecelik bir dönüşüdür.

İkinci önemli fark ise Kıbrıs yazısının, açıkça görüldüğü gibi, bir resim yazısının kuvvetli bir şekilde üslûplaşması sonucunda meydana gelmiş olmasıdır. Side alfabeti ise basit geometrik şekiller göstermektedir³³.

Bossert ile Brandenstein'in Sidece harf listelerini mukayese edersek (Bk. res. 9 ve Belleten XIV, 53 (1950) lev. V), bunların n. 20'den itibaren farklı olduklarını görürüz. Bu da bazı sikke işaretlerinin farklı tefsir edilmesinden ileri gelmektedir. Bossert'in 23 n. lu işaretini, Brandenstein n. 2'ye koymuş ve ona “o” ses kıymetini vermiştir. Bunu da daha evvel bahsettiğimiz sikke lejandı “po” (=Polon=Απόλλων)'dan elde etmektedir. Yine aynı şekilde Bossert'in n. 20'si, Brandenstein'da n. 1 altında görülmektedir ve “ $\Omega = p$ ” ses kıymetini haizdir; bir evvelki “po” dan kazanılmıştır.

Brandenstein, henüz Sidece'de tesbit edilemeyen Pamphylia Yunancasının “σσ = Ψ ” (muk. et. Br. n. 12) işaretini de buraya n. 23 altında kaydetmiştir.

Side yazı ve diline dair tesbit edilen esasları böylece gördükten sonra bunların son bulunan şehir kapısı yazıtının okunması hususunda ne dereceye kadar yardımcı olduğunu tesbite çalışalım.

Doğu şehir kapısı yazıtının harfleri çok yanyana yazılmış olduğu için kelimelerin nerede başlayıp nerede bittiğini tesbit etmek pek kolay

³² *Minoica*, s. 90, lev. 2.

³³ *Ay. y.*, s. 88.

olmayacaktır. Ayrıca yazıtın sağ ve sol bölümlerinde de kelime ayrıncı bir işarete tesadüf edilmiyor. Brandenstein'in tesbit ettiği Side harflerinden müteşekkil işaret listesindeki ses kıymetlerini yazıtımıza tatbik ederek yazıtın çevri yazısını deneyelim :

A = Yazıtın solunda, çerçeve içindeki bölüm.

B = Yazıtın sağındaki bölüm.

A bölümü :

- 1) P -t°-a-r?-[?]-x-[?]-p-th-a-m?-i[
- 2) **ϕ** -o-r-z? th-a-n-g?-o-r-z? i-t-r-[
- 3) t-a-ś-o-z? n?-g?-w-o-z? **p**-i-w-a-i
- 4) a-n-a-th- **ϕ** -m-a-t-a-z?

A bölümünde tesbit ettiğimiz yeni işaretler :

P ϕ ϕ ve daha evvel sikke yazıtlarından tanılan “ **ϕ** (Br. n. 20) = w?” işareti burada uzun bir yazıt içinde belgelenmektedir.

B bölümü :

- 1) u- **ϕ** -w-a-ś- **ϕ** a- **ϕ** -a-ś- **ϕ** i-z?-t-r-n?-[?]-[?]-[?]-u-a
|| -a u- **ϕ** -w-a-ś- **ϕ** m-a-ś-a-r-a-ś
- 2) g?-a-r- **P** - **ϕ** w-g?-i-t°-n- **ϕ** z?-i-u-a-z?-m- **ϕ** -w-a
P -a-z?-i-z?-t-r-a-t-a-ś **ϕ** -w-z?-a- **P** -o
- 3) p- **ϕ** - **ϕ** -i-u a-ś- **ϕ** **3** -n- **ϕ** - **ϕ** -a-r ś-a- **P** -a-z?- **ϕ**
P -o-z?-a-g? a-n-a-th- **ϕ** -m-a-t-a-z?

B bölümünde tesbit edilen yeni işaretler şunlardır :

ϕ > > 3 || ϕ P

Kelimelerin başı ve sonu, dolayısıyla cümleler belli olmamakla beraber şu noktalar derhal farkedilebilir :

1. Daha evvel bulunan yazıtlarda rastlanılmayan yeni işaretler : $\mathcal{P}$ sikkeler üzerinde de $\mathcal{P}$ şeklinde geçmektedir³⁴. $\mathcal{Z}$ (Br. n. 20) daha evvel sikke lejandlarında görülmüş, burada ise ilk defa bir yazıtta tesbit edilmiştir. Diğer yeni işaretler altı tanedir; dikey yanyana iki çizgiden ibaret ($\parallel$) şekil belki bir rakkamı belirtmektedir. Bu yeni yazıtla Side harflerinin şekil listesi, yedi tane yeni işaret kazanmış oluyor : Ψ $\mathcal{P}$ $\mathcal{X}$ $\mathcal{Y}$ $\mathcal{Z}$ $\mathcal{A}$ $\mathcal{B}$ ve $\mathcal{C}$ (bk. res. 10).

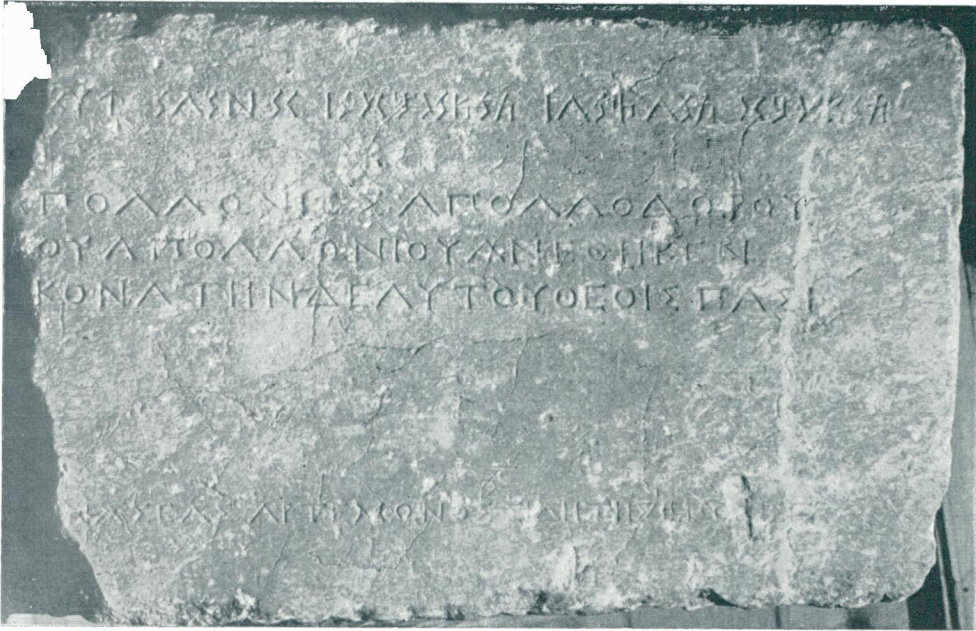
2. Okunup mânası anlaşılabilen kelimeler :

B. 1. satır sonundaki “*masara-s*”, daha evvel Apollonios bilinguis’inde tesbit edilmiş olup muhtemelen “tasvir” mânasına gelmektedir (bk. yuk. s. 8, ve n. 22). Burada “-s” takısı ile çekimli, muhtemelen bir çoğul halinde görülüyor.

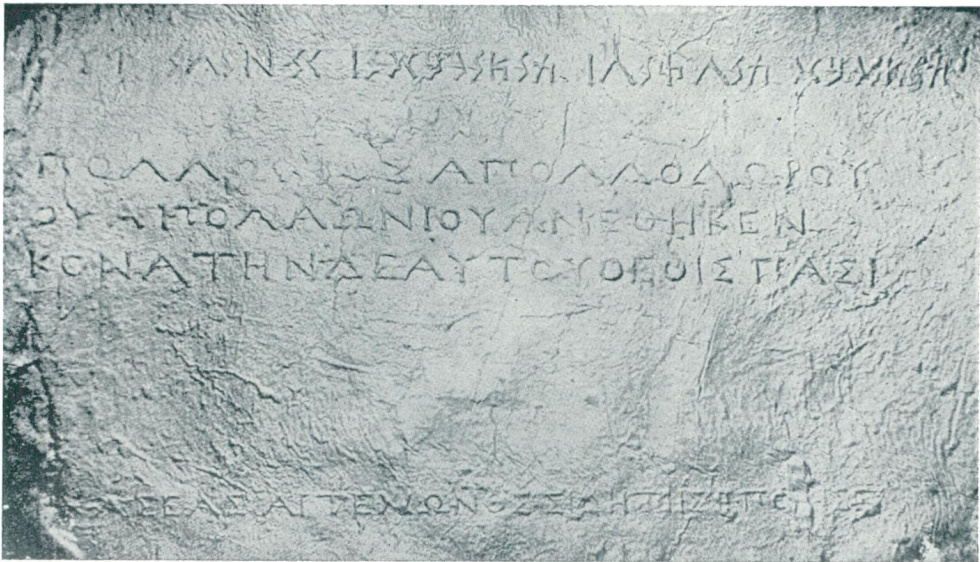
Diğer nazarı dikkati çeken kelime, A ve B bölümlerinin son kelimesi “*anath- $\mathcal{X}$ -mataz*?”dır. Bu kelime bize Yunanca “tanrıya sunulan adak” manasını taşıyan “*ἀναθήματα*” kelimesini akla getirmektedir³⁵. Bu kelimenin neutrum pluralis şeklinin Sidece de bir ek “ $\mathcal{I}$ (Br. n. 9) =z?” ile bitmesi ilgi çekicidir. Artemon bilinguis’inde de “*χαριστηρία*” neutrum pluralis’e tekabül eden kelime “*mab?* $\mathcal{I}$ *uaga* $\mathcal{I}$ ” aynı işaret ile bitmektedir. Acaba Side dilinde neutrum pluralis için de “ $\mathcal{I}$ =z? “veya “(a) $\mathcal{I}$ =(a)z?” eki mi kullanılıyordu? Elimizdeki misallere dayanarak “ $\mathcal{I}$ =z?”inin Sidece çekimde genitif halini belirttiği gibi ayrıca da neutrum pluralisi gösteren bir süfiks olduğu düşünülebilir. Diğer akla gelen bu ihtimal de, kelimenin son iki harfi olan ($\mathcal{Z}$ $\mathcal{I}$)

³⁴ Prof. S. Atlan’ın bana tanıttığı Side sikkelerinde (M. ö. IV. y.y.), çoğunluk tanrı tasvirlerinin sağında aşağıdaki işaretler görülmektedir : $\uparrow$ $\mathcal{H}$ = i k ; $\uparrow$ $\mathcal{B}$ = lk? ; $\mathcal{P}$ $\mathcal{H}$ = (?) p ; $\mathcal{Z}$ = (?) ; $\mathcal{S}$ = a. Krş. S. Atlan, *Sidenin V. ve IV y. y. Sikkeleri üzerinde araştırmalar*, Ankara, 1966, s. 49 (Halen baskıda olan eserin türkçe nüshası). Burada Prof. S. Atlan’a candan teşekkür ederim.

³⁵ Bk., Liddell-Scott, *A Greek - English Lexikon*, Oxford 1953.

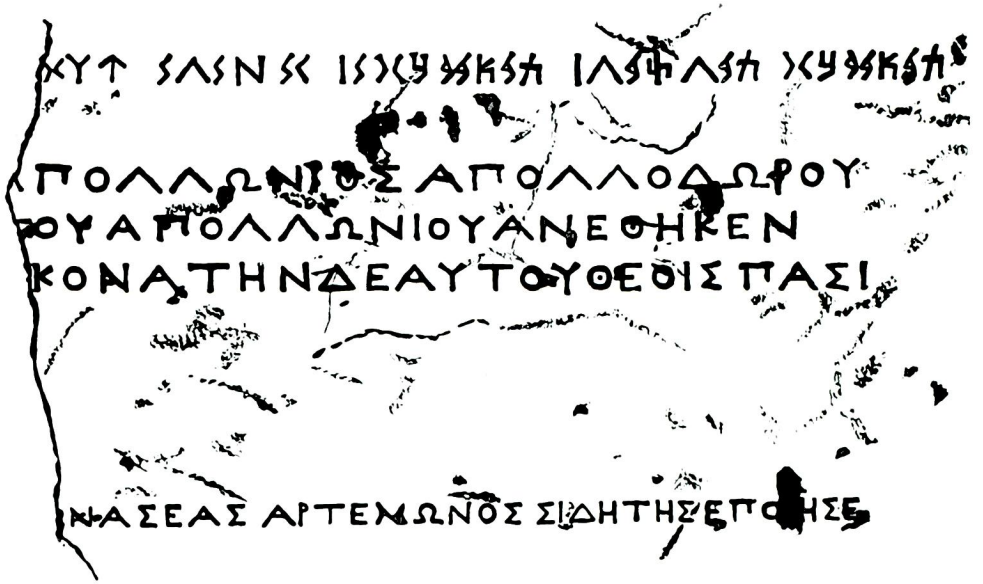
Res. 1 — Side Apollonios yazıtı.

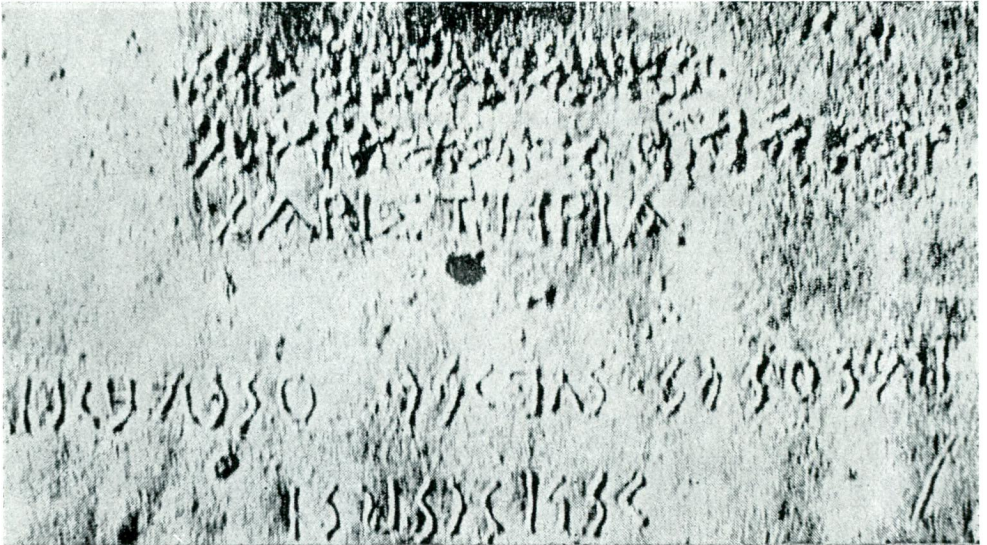
Res. 2 — Side Apollonios yazıtının estampajından çekilmiş fotoğrafı.

M. Darga

Res. 3 — Side Apollonios yazıtının Bossert tarafından yapılmış kopyası.

Res. 4 — Side Artemon yazıtı.

ΑΘΗΝΑ
ΑΡΤΕΜΙΔΟΧΑΡΜΙΔΟΥ
ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΑ

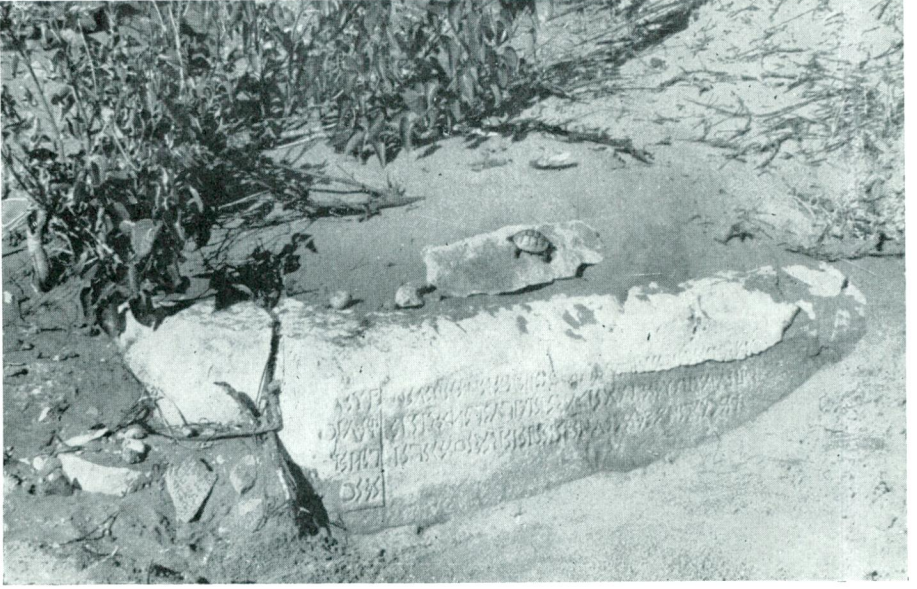
ΙΙΙΥΗΙΙΟ ΙΙΙΥΙΙΙΙΙΙΙΙΙΙ
ΙΙΙΙΙΙΙΙΙΙΙΙ

M. Darga

Res. 5 — Side Artemon yazıtının Bossert tarafından yapılmış kopyası.

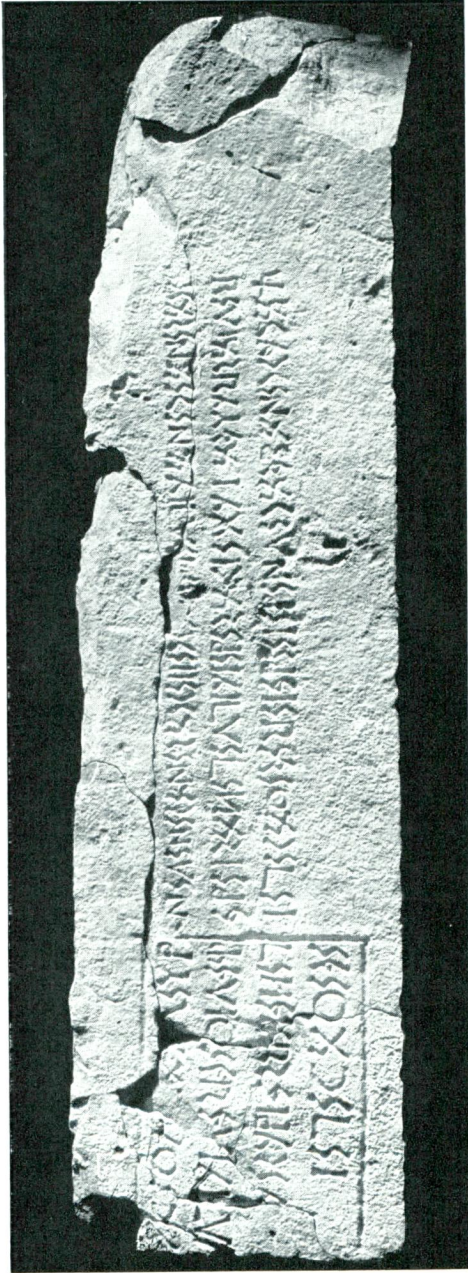
M. Darga

Res. 6 — Side doğu şehir kapısı yazıtı keşfedildiği esnada.

Res. 7 — Yazıtı tamamiyle meydana çıkarıldıktan sonra.

Res. 8 — Side doğu şehir kapısı yazıtı.

M. Darga

Nr.	Wert	Ap.	Art.	Münzen
1	p	ʎ	ʎ	⌒ΩΩ
2	o	ʒ	ʒ	ʒ
3	l	κ		β
4	n	ϕ	ϕ	ϕ
5	i	ϥ	ϥ ϥ	ϥϥϥϥ
6	u	ϫ	ϫ	
7	r	^	^	
8	d	ψ		
9	z?	I	I	I
10	a	ς	ς	ς} ςϽ
11	m	<	<	
12	ś	N		NNNN
13	k?	↑		↑
14	t°	Υ		Υ V
15	g?		Ϸ Ϸ	
16	th		0	⊙ ⊙
17			ς	ςςςς
18	t		7	
19	b?		ς	
20	w			ς Ϸ ~
21				♀
22				♀
23	ss	Pamphylich		ϣ

Res. 9 — Brandenstein'nm Sidece harfler listesi.

	Sesk.	Ap.	Art.	sikke	Doğusur y.
1	p	η	η	η η η	η
2	o	φ	φ	φ	φ
3	ρ	κ		κ	
4	ν	δ	δ	δ	δ
5	ι	υ	υ	υ υ υ υ	υ
6	υ	κ	κ		κ
7	ι	∧	∧		∧
8	d	υ			
9	z?	I	I	I	I
10	α	ς	ς	ς ς ς ς ς ς	ς ς ς
11	m	<	<		< C
12	s'	N		N N N N N	N
13	K?	↑		↑	
14	to	Υ		Υ ∨	Υ
15	g	υ	υ		υ
16	th		o	o o	o
17			ς	ς ς ς ς ς	
18	t		γ		γ
19	b?		ζ		
20	w			ς ς ς ς ς	ς
21				φ	
22				φ	
23	αα Pamphylia			ψ	ψ
24	e?				ς ς ς
25					p
26					
27					}}
28					) >
29					3
30					

Res. 10 — Mukayeseli Side yazı işaretleri listesi (Darga).

(= -az?) işaretlerinin aidiyet gösteren bir ek, genitif'in daha ileri bir terkibi olmasıdır (bk. yk. s. 55).

Eğer hakikaten Yunanca bir kelime (anathemata), Sidece yazıt içinde bir ek i'e kullanılmışsa, Sidece yazıda, daha evvel tesbit edilemeyen (χ) işareti de açık bir "e" (Yunanca "η") ses kıymetini ifade etmelidir. Bu işaretin, B bölümünde 2. satırdaki kelimelerde, konsonlar arasında görülmesi bu teklifimizi destekler kanısındayız.

Daha evvelki yazıtlardan "a, i, o, u" vokalleri kazanılmıştır, eksik olan ve çok kullanılan bir "e" sedası kalmıştır ki, bu da "anathemata?" kelimesi sayesinde tesbit edilmiş oluyor. Bu suretle Side yazısında beş sesli harf (a, e, i, o, u) elde edilmektedir.

B bölümünde 1. satırda "uewaśe" ses kıymetlerini havi kelime, satırın sonunda "maśaraś" tan evvel bir kere daha görülüyor. Aklımıza cümle başını gösteren bir kelime artı bir demonstrativum gelmektedir. Demonsrativum'u "aśe"de görmek istiyoruz. Bu "aśe" unsuru B bölümünde 3. satırın 1. kelimesinden sonra da bulunuyoruz.

A ve B bölümlerinde özel adlara benzeyen kelimeler vardır. Bunlardan emin olarak gösterebileceğimiz isim A bölümünde 2. satırdaki "thangor- I" dur. Burada Apollonios yazıtının "Pordor- I" özel adına eşit bir form görülür (bk. yk. s. 54). "Thangor" "Αθηναγορας" adının Side dilindeki şeklidir. Apharesis hali ve ortadaki "a"nın senkopu ve (I) = z? ile genitif hali belirtilmiş ve "thangorz?" şekli meydana gelmiştir. Özel ismin genitif hali, "Athenagorasın" anlamına gelmektedir. Bu suretle bu yeni özel isimle Brandenstein listesinin 5 no. lu işaretinin karşılığı "g?" deki soru işareti kalkmış olup "g" okunuşu kesinleşmiş oluyor. Bu isimden hemen evvel gelen " (P) orz?" kelimesinin de bu özel ad ile münasebette olması ihtimali mevcuttur.

B bölümünde satır 2'de sondan bir evvelki kelimenin de Yunanca "-stratos" elemanlı isimlere muadil bir özel ad " P az?iz?trataś" olması ihtimali imkân dahilindedir³⁶. Keza B bölümünde 3. satırın başında "p χ) iu" kelimesi de "Poloniu" yapısına (bk. s. 54-55) paralel eksiz bir

³⁶ Krş. F. Bechtel, Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit, Halle 1917, s. 408-410.

nominatif hali gösteren özel bir ad olabilir. Çevri yazısından emin olmadığımız ve başları ile sonlarını ayıramadığımız diğer kelimeler hakkında tahminlere dayanan tekliflerde bulunmayacağız.

Burada yukarıda tesbit ettiklerimizi ilk sonuç olarak sunmakla yetiniyoruz. Zira dil bakımından yapılacak mukayese ve elde edilecek sonuçlar için halen mevcut olandan daha fazla miktarda yazılı malzemeye ihtiyaç vardır. Elimizdeki malzemenin incelenmesi Side dilinin fleksiyonel bir dil olduğunu göstermektedir. Side yazısının sağdan sola doğru yazılması, genellikle eski Anadolu yazı sistemlerinde görülen bir keyfiyettir. Side dilinin ait olduğu lisan grubunun tefrik meselesinde apharesis halinin görülmesi, özel adlarda *r-l* değişimi, eski Anadolu dillerinde ekseriya görüldüğü gibi özel adlarda eksiz bir nominatif hali, adjektif ile yapılmış özel adların genitif halinin teşkili (*X-onun*, *X-in*) gibi hususlar bu dilin de eski Anadolu dillerinin çoğunluğu gibi İndo-Avrupaî dil grubuna mensup olduğu lehinedir.

Eski Anadolu dilleriyle yakınlık gösteren Sidece'nin önemi bir Yunan dialektine tesir eden yerli bir temel dili inceleme imkânını vermiş olmasıdır. Bu vesile ile Side hâirlerine, Side dili malzemesini ve bu konudaki incelemeleri arttıracak yeni yazıtlar bulmalarını candan temenni ederiz.

MÜSKEBİ KAZISI 1963 KISA RAPORU

YUSUF BOYSAL

1962 Yaz mevsiminde, Bodrum'un yakınındaki Müskebi nahiyesinde, Miken devrine ait bazı mezarların mevcut olduğu tesbit edilmişti¹. Burada kazı yapılması hususunda, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ile anlaşarak, Millî Eğitim Bakanlığı adına 1963 yılında kazılara başladık². Bu satırların yazarının başkanlığında 20 Eylül'den Ekim ayı sonuna kadar devam eden kazılara, antropolog Dr. Refakat Çiner, fotoğrafçı M. Ali Döğenci ve beş öğrenci iştirak

¹ Fakültemiz Tarih Bölümü öğrencilerinden Nebi Uslu 1962 yılı Şubat ayında bir kısım buluntu getirerek bunları, köyleri Pınarlı Belen'de bir tarlada açmış oldukları çukurda bulduklarını söyledi. Bir kısım seramik ile birkaç pişmiş toprak heykelcik parçasından ibaret olan bu buluntuların, incelememiz sonucunda arkaik devir ile daha önceki safhalara ait olduklarını gördük. Bunun üzerine Pınarlı Belen'e gitmeye karar verdik. 1962 yazında Teos'da yapacağımız kazılar için fakültemizden müsaade ve tahsisat isterken Pınarlı Belen'de de çalışmak istediğimizi bildirdik ve böylece fakültemizin bu konuda müsaadesini almış olduk.

1962 Ekim ayında Bodrum'a gittim, müzeyi ziyaretimde Miken ve Protojeometrik kaplar gördüm. Müze Müdürü sayın Halûk Elbe protojeometrik kapların Dirmil, Miken kaplarının da Müskebi köylerindeki mezarlardan gelmiş olduklarını söylediler. Bunun üzerine her iki köye giderek yerinde incelemelerde bulundum. Ayrıca G. Baas ve M. Mellink'in de bu buluntuları görmüş olduklarını mahallinde öğrendim.

² Bodrum Müzesine intikal eden Miken buluntularını ve Müskebi'yi gördükten sonra Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürü sayın Rüstem Duyuran'a durumu anlatarak buranın önemini belirttim. Müskebi ve Dirmil'de Millî Eğitim Bakanlığı adına müşterek kazı yapmayı teklif ettim. Bölgenin ve yapılacak kazının Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü açısından önemini takdir eden sayın Genel Müdür teklifimi prensip olarak kabul etmekle birlikte Müskebi'yi daha önce görmüş olan M. Mellink'in Genel Müdürlüğe bir rapor vermiş olduğunu ve burada çalışmak istediğini beyan ettiler.

Aradan bir müddet geçtikten sonra M. Mellink'in Antalya bölgesinde Elmalı yakınında kazı yapmak istediğini öğrendim ve bunun üzerine, Müskebi'de kazı yapmak niyetimi Genel Müdürlük nezdinde tekrarladım. Bunun üzerine durumu tekrar gözden geçirerek Genel Müdürlük Müskebi'de Millî Eğitim Bakanlığı adına kazı yapılmasına karar verdi ve başkanlığını da şahsıma tevdi etti. Bu bakımdan Genel Müdür sayın Rüstem Duyuran'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

etmiştir³. Bodrum müzesi müdürü sayın Halûk Elbe de çalışmalarımıza zaman zaman katılmışlardır.

Müskebi, yeni adı ile Ortakent, Bodrum'un 9 km kuzey-batısında 1200 nüfuslu bir köydür⁴. Aynı zamanda nahiye merkezi olan bu köyün arazisini, kuzey-güney doğrultusunda sahile kadar uzanan tarla, bağ ve bahçelerin yer aldığı bir vâdi teşkil etmektedir. Üzerinde çalıştığımız ve burada kısaca tanıtacağımız Miken devrine ait mezarlar köyün merkezinden 1 km kadar kuzeyde, Hüseyin Akgün'ün bahçesi ile Hasan Canbakan'ın palamutluğunda bulunmaktadır. Burada arazinin, yer yer yüksekçe düzlükler ve bunların meyilli yamaçları, yağmur sularının toplanarak aktığı su yolları şeklinde, hafif dalgalı olduğu görülür. Çalışmalarımız esnasında bu meyilli yerlerin mezarlar için tercih edilmiş olduklarını gördük.

Müskebi Mezarlarının şekil ve özellikleri :

Yukarıda temas ettiğimiz gibi, Müskebi mezarları için daha ziyade yamaç ve meyilli yerler seçilmiştir. Bu çeşit yerler, meyillerinden dolayı yağmur sularını alt kısma geçirmemek gibi özelliğe sahip olmaktan başka, dromos ve mezar odası için gereken derinliğin kolayca temin edilmesini de sağlarlar. Miken'deki Kalkani mezarlarının da aynı özelliğe sahip olduklarını görürüz⁵.

Müskebi mezarları dromos ve mezar odası olmak üzere iki kısımdan ibarettir.

Dromos, arazinin meyilli sathında açılan, mezar odasına doğru derinleşen, tabanı dikdörtgene yakın bir şekil gösteren, yan yüzleri takriben üçgen şeklinde olan bir çukurdur. Dromos'un tabanı ile arazinin meyilli sathı arasında başlangıç yerinde 30° lik bir açı meydana gelmekte ve mezar odası tarafında, bu iki sath arasında 1-1,5 m açıklık, yani derinlik kazanılmaktadır. Dromos'un ölçüleri değişik olmakla beraber, genişliğinin 1 m civarında, uzunluğunun da 1,50-2,50 m arasında değişmekte olduğunu söyleyebiliriz. Burada A ve B kesitlerini verdiğimiz 16 No'lu mezar bu hususta bir fikir vermektedir (Res. 1).

³ Bu mevsim çalışmalarımız Millî Eğitim Bakanlığı, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ayırmış olduğu tahsisatla yapılmıştır. Bu bakımdan Bakanlığa teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

⁴ Archaeology 17, Nr. 4 (1964), s. 245 v.d. (Ayrı basım).

⁵ Archaeologia 82, fig. 9.

Mezar Odası :

Mezar odası, toprağın içine oyulan bir boşluktan ibarettir. Bu boşluğun düz olan tabanı bazen dikdörtgen, bazen de daireye yakın bir şekil gösterir. Taban sathı dikdörtgen olduğu zaman, mezarın dört yan sathı taban sathına dikey olmak üzere muayyen bir seviyeye kadar yükselmekte ve sonra basık olan kubbe meydana gelmektedir. Taban sathı daireye yakın bir şekilde olursa o zaman mezar odası bir fırın - tandır şeklini almaktadır. Kubbenin ortası mezar odasının en yüksek yeri olup arazinin sathından en az 0,50 m aşağıda bulunmaktadır. Toprak bu bölgede sert ve sağlam olduğu için bu kubbe kolayca çökmemektedir.

Mezar odasının şekli ve büyüklüğü hakkında bir fikre sahip olmak için A kesiminde açılan mezarlar arasında en büyüğüne ait ölçüleri burada vermek istiyoruz. A bölgesi Hasan Canbakan'ın palamutluğunun kuzey kısmı olup devcilerin toprak alırken tahrip etmiş oldukları ve geçen sene farkına varılan mezarların bulunduğu yerdir. Üzerinde duracağımız mezar da bunlardan biri olup yan tarafından bir kısmı tahrip edilmiş durumda idi. İçini itinalı bir şekilde temizlediğimiz bu mezarın tabanı $3,15 \times 2,80$ m ölçüsünde bir dikdörtkendir. Mezarın yukarı kısmı yıkılmış olduğundan yüksekliğini tam olarak ölçmek mümkün olmadı. Ancak tabandan kubbenin başladığı yere kadar olan yüksekliğin ölçüsünü 1 m olarak tesbit edebildik.

Dromos ve mezar odasının içi sıvanmıştır. Bazı yerde 4-5 cm kadar kalınlık gösteren ve oldukça sert tabaka olan sıva, buradaki beyaz toprağın su ile karıştırılmasından meydana gelen harçtan yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sıvanın bazı dromos'larda bir tabakadan fazla olarak ele geçmiş olması hususu mezarın açılıp kapandığını ve birkaç kez kullanılmış olduğunu gösterir. Dromos'un mezar odasına bir kapı, dehliz bağlamakta ve burası da taşlarla örülerek kapatılmaktadır.

Buraya kadar yapmış olduğumuz izahlardan da anlaşılacağı üzere, gerek dromos'un bulunması ve bunun şekli, gerekse mezar odası bakımından Müskebi mezarları Miken mezarlarının özelliklerini taşırlar. Bizzat Miken'de tesbit edilen mezarlar arasında Müskebi mezarlarının yakın benzerlerini buluyoruz.

Mezar odasında ele geçen iskelet ve kemikler :

Müskebi mezarlarında, ölü gömme ile ilgili şu iki genel âdeti kesin olarak tesbit etmiş bulunuyoruz. Gömme ve yakma. 6 no'lu mezarda iki, 8 no'lu mezarda bir iskeletin sağlam vaziyette ele geçmesi gömme tarzına, 3 no'lu mezarda da büyükçe bir kab içinde insan kemiklerinin yanmış olarak bulunması yakma tarzına, güzel birer örnek teşkil ederler. Bunun dışında mezara konan cesedin vaziyetini, istikametini ve ilgili diğer hususları aydınlatacak şimdilik fazla bilgiye sahip değiliz. Zira diğer mezarlarda kemikler dağınık bazan da çok az olarak ele geçmiştir. Mamafih, Müskebi mezarlarındaki iskelet ve kemiklere ait geniş bilgiyi, kazımıza antropolog olarak katılmış olan Dr. Refakat Çiner'in (Antropoloji Dergisi Cilt I, Sayı 2) de çıkacak olan raporunda bulmak mümkündür.

Buluntular :

Bu mevsim açmış olduğumuz, Miken devrine ait 25 mezardan 100 kadar kap ile 20 madenî eser ele geçmiştir. Miken kapları arasında küçük boyda olanlar çoğunluğu teşkil ederler. Üzengi kulplu olanlarla, Pyxisler ve şampanya kadehlerine benzeyen Kylix'ler fazladır. Üç kulplu olan ve armut şekline benzeyen kapların hemen hemen her boyundan ele geçmiştir. Bilhassa Kylix ve Pyxisler ile üstten kulplu kaplar arasında gerek form ve süsler, gerekse kalite bakımından en güzel Miken kapları arasında sayılabilecek olanlar vardır. Madenî eserlerden, bıçak gibi kesici neviden olanlarla hançer ve bol miktarda ele geçen mızrak uçları zikre şayandır. Bir kadına ait olması gereken 22 no'lu mezarda bulunan ve yumuşak taş nevinden olan bir madde-den yapılmış gerdanlığı burada ayrıca kaydetmek isteriz.

Yukarıda kısaca temas ettiğimiz buluntuların mezar içinde nasıl ele geçtikleri hakkında bir fikre sahip olmak için, buluntu bakımından zengin olan 2 no'lu mezar üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Bu mezarda buluntular 70 cm kalınlık gösteren bir toprak tabakası içinde ele geçti ve temizlik esnasında ilkin üst seviyede krater nevinden büyük kaplara ait parçalar gözüktü. Bunları diğer kaplar takip etti ve buluntular mezarın taban seviyesine kadar devam etti. Ayrıca mezar odasının güney-batı köşesinde zemin üzerine yığılmış vaziyette, aralarında fincan ve tabakların da bulunduğu 23 kap ele geçti. Kaplara ait verilen izahat kısmında da görüleceği gibi, Müskebi'de

bu yıl ele geçen buluntuların ekserisi, Mikenin III B ile bilhassa III A.2 safhalarına aittir.

Çalışmalarımız hakkında vermiş olduğumuz bu kısa ve genel izahattan sonra şimdi de buluntulardan bazılarını görelim.

1. Kylix (resim 2). No. 23 (kazıda verilen no.). B bölgesinde 12 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 17,5 cm, genişliği 15 cm dir. Hamur açık tuğla renginde ve temizdir. Astar hamur renginde, süsler kırmızıdır. Kalite ve işçilik yüksektir.

Ağız kısmında band, kulplar arasında kalan her iki yüzde de üçer tane stilize hayvan motifi vardır. Kulp kenarlarında bir birine bakan ve iç içe geçmiş yarım ay şekline benzeyen ikişer çizgi yer alır. Süslerin bulunduğu sahayı, kabın diğer kısmında ince paralel çizgilerin teşkil ettiği grup ayırır. Kabın ayak ve kaide kısmında ince ve kalın bandlar yer alır.

Bu Kylix'in şeklini, Furumark'ın Miken devrinin III A. 2. için verdiği no. 264 ve no. 257 ile karşılaştırabiliriz (A. Furumark, *The Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941 'kısaltılışı' Furumark, MP, fig. 16 ve 17). Kabın üzerindeki figürler ve bunların tertibi bakımından yine Furumark'ın III A ve III B için vermiş olduğu örneklerle karşılaştırmak mümkündür (Furumark, MP, fig. 17). Şu halde Müskebi'de 12 no'lu mezarda ele geçen bu Kylix Furumark'ın tasnif ve kronolojisine göre Miken'in III A. 2. e ve 1 (M. Ö. 1400-1300) safhalarına girmesi icabetmektedir. Ayrıca bu kylixlerin, şekil ve süslerinin tertibi bakımından yakın benzerini Rodos'da buluyoruz (Stubbings, *Mycenaean Pottery from Levant*, 'kısaltılışı' 'Stubbings' lev. III, 8). Bu eser Stubbings tarafından III B safhasına tarihlenmektedir (ibid. s. 18). Müskebi'de ele geçen bu Kylix'i Vourvatsi ve daha başka yerlerde bulunan kaplarla karşılaştırmak mümkündür (BSA XLII, lev. 4, s. 25, fig. 9 D).

2. Kylix (resim. 3). No. 27 B bölgesinde 13 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 18 cm, genişliği 16 cm (ağızdan). Hamur ve astar deve tüyü ile açık gri arasında bir renktedir. Süsler açık kahve rengindedir. Hamur temiz, işçilik yüksektir.

Ağızda ince boya şerit yer alır. Kulpların üst kısımları da boyanmıştır. Gövde de, kulplar arasında bir tarafta üç, diğer tarafta dört tane dikey vaziyette stilize hayvan motifi vardır. Bunlar arasında birbirine bakan ve iç içe geçmiş yarım aya benzeyen ikişer çizgiden

meydana gelen süsler görülür. Ayak ve kaide üzerinde ince ve kalın bandlar vardır.

Bu kylix'i form bakımından Furumark'ın Miken'in III A.2.L. için verdiği 257 (Furumark, MP. fig. 17) ile karşılaştırabiliriz. Kap üzerindeki stilize hayvan ve bunların tertibi bakımından da yine benzerlerini Furumark'ın III B safhası için verdiği süsler arasında buluyoruz (Furumark, MP. fig. 51). Bu kylix'in her bakımından yakın benzerini no. 1 de olduğu gibi Rodos eserleri teşkil eder (Stubbings, lev. III. 10 ve s. 18). Başka benzerleri de vardır (BSA XLII s. 25, fig. 9D, lev. 6 no. 12).

3. Kylix (resim 4). No. 51. B bölgesinde 16 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 11 cm, genişliği 12,5 cm. Hamur tuğla kırmızısı, iç ve dış aynı renktedir. Astar yoktur. Çark izleri her tarafta barizdir.

Ağız kenarı hafif dışa doğrudur ve böylece yuvarlak bir dudak meydana gelmiştir. Karın kısmın ortasında cıdar keskince bir dönüş yapmaktadır. Tek kulpludur. İşçilik ve kalite yüksek değildir. Form bakımından da bu kap Miken III B no. 267'ye benzer (Furumark, MP. fig. 17). Bu kylix'in benzerlerini Atina Akropolisinde ele geçen Miken kapları arasında buluyoruz (Oscar, Broneer, A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis, Hesperia VIII fig. 58 b ve c).

4. Kylix (resim 5) No. 102. A bölgesinde 2 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 12 cm, genişliği 11,2 cm'dir. Hamur deve tüyü renginde, iç ve dış taraflarda kırmızı renkte astar vardır.

İki kulplu olan bu Kylix'in karakteristik tarafı, kulplarının ağız kenarının biraz altında başlamasıdır. Kaidenin alt kısmında hafif boşluk meydana getirilmiştir.

İki kulplu ve derince olan bu kylix şekil bakımından III A 269'a benzer (Furumark, MP. fig. 16). Bu kylix'i form bakımından Vourvatsi'de bulunmuş olanlarla da karşılaştırabiliriz (BSA XLII, fig. 9A, lev. 4, no. 3,4 ve tarih için bak. s. 24).

5. Üç Kulplu Çömlek (resim 6) No. 15. B bölgesinde 11 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 15 cm, genişliği 12 cm'dir. Hamuru deve tüyü renginde, astar da aynı renktedir. Süsler kahve rengindedir. Omuzda yatay vaziyette küçük üç kulp vardır. Dudak dış tarafa doğru taşkın ve üst sathında konsantrik daireler yer almıştır. Kulplar arasında, bandlar arasında kalan sahada dikey vaziyette ve birbirine paralel ve aşağıya doğru biraz kalınlaşan küçük çizgiler bulunmak-

tadır. Boyun kısmı tamamen boyalıdır. Gövdenin yukarı kısmı ile ayak kısmı paralel ince ve kalın bandlarla boyalıdır.

Furumark bu şekildeki kaplara III A. 2 safhasını teklif etmektedir (Furumark, MP. fig. 4 no. 45).

6. Üzengi kulplu ayaklı kap (resim 7). No. 94. A bölgesinde 2 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 16,5 cm, genişliği 14 cm'dir. Kulplarda ve gövdede kırık yerler vardır. Hamur deve tüyü renginde, süsler kırmızıdır. Astar krem rengine yakındır.

Bu kapların özelliği esas boyun ve ağızdan başka, kulpların birleştiği ikinci bir boyun daha vardır ki bunun iç kısmında, kabın karın kısmına açılan delik-kanal olmadığı için buna yalancı boyun denmektedir. Kulplar buna birleşmektedir. Yalancı boynun üst kısmında, yani ağız yerindeki düzlükte iki konsantrik daire vardır. Emziğin ağzı ve alt kısmı boyalıdır. Bütün gövdeyi birbirine paralel ince ve kalın şeritler sarmaktadır, ayak kısmı ise tamamen boyalıdır.

Kabın üst kısmının gösterdiği özellik ve bilhassa yalancı boynun kabın omuzuyla birleştiği yerde görülen profil bakımından bu eseri Miken kaplarının III A.2 safhasına tarihlememiz icabeder (Stubbing, Lev. 4, fig. 2-4, 15).

7. Üzengi kulplu, küre şeklinde kap (resim. 8 a, b). No. 62. B bölgesinde 21 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 11,5 cm, genişliği 11 cm'dir. Hamur temiz ve deve tüyü rengindedir. Astar krem renginde, süsler ise açık ve koyu kahve renginde olup yer yer silinmiş vaziyettedir. Kulp yalancı boynun üstüne gelen kısmında hafif bombe yapmaktadır ve üzeri daire şeklinde yer yer boyanmıştır. Emzik-ağız kabın içine açılan dar bir delik ihtiva eder ve ancak, kap sallanmak suretiyle içindeki mayi buradan dökülebilmektedir. Böylece bunların koku kabı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Kabın omuz kısmında görülen kavis şeklindeki süslerden başka, gövdesi üzerinde de kaideye kadar ince ve kalın bandlar sıralanmaktadır. Kaide kabın alt kısmına bilezik şeklinde oturmuştur.

Üzengi kulplu, diğer bir tâbirle, yalancı boyunlu kaplar nevinden olan bu Müskebi buluntusu şekil bakımından Miken'in III A safhasına verilenlere benzemektedir (Furumark, MP. fig. 5 no. 171, fig. 6 no. 171). Yine form bakımından bu kabın benzerlerini Miken'de 523 no.lu mezarda buluyoruz (Archaeologia 82, lev. XIX, no. 3). Ayrıca, F.H. Stubbings tarafından III A safhasına verilen kap ile de karşılaştırmak mümkündür (Stubbing, lev. XV. 9).

8. Üzengi kulplu kap, gövdesi basıktır (resim 9 a, b). No. 1. A bölgesinde 3 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 9,5 cm, genişliği 13,5 cm'dir. Hamur açık deve tüyü renginde olup üzerinde koyu krem renginde astar vardır. Süsler kahve rengindedir. İşçilik ve kalite yüksektir.

Kulp ve emzik bakımından no. 7'ye benzer. Kulpun yalancı boynun üstüne gelen orta yeri hafif bombelidir. Kulplarda biraz band hali var ve gövde ile dik bir şekilde birleşmez. Karın kısımda bariz bir şekilde profil vardır. Böylece kap basık bir şekil gösterir. Çizgi ve band şeklinde olan süsler karın kısma inhisar etmektedir. Kaide hafif çıkıntı arzeder ve alt yüzünde dairevi süsler bulunur.

Üzengi kulplu kapların basık olan cinsleri Furumark'a göre III C nin erken safhasına kadar tarihlenebilir (Furumark MP, fig. 6 no. 181). Stubbings ve Taylor ise bu şekildeki üzengi kulplu kapları doğrudan doğruya III B safhasına vermektedir (Stubbings, lev. XVIII, 4, fig. 8, 9, lev. XIII, 13. Taylor, Mycenaean Pottery in Italy, lev. 17,2).

9. Pyxis (resim 10) No. 67. B bölgesinde 4 no'lu yarmada bulunmuştur. Yüksekliği 8 cm, genişliği 11,5 cm'dir. Hamur yeşilimtrak, astar koyu krem, süsler kahve ve koyu kahve renkleri arasında değişmektedir.

Ağız kenarı düz ve dış tarafa doğru taşkın ve üzerinde boyadan daireler vardır. Boyun kısım boyalı, kulplara doğru ince daireler, sonra band yer alır. Hafif konvex olan omuzda üç kulp ve kulp aralarında kalan sahalarda kafes tezyinatı bulunur. Kaideye kadar çizgi ve bandlar devam eder. Gövde orta kısımda hafif konkavdır. Kaideye iki grup halinde dörder konsantrik daire yer alır.

Bu pyxis şekil bakımından Furumark'ın Miken III A.2 ve III B için vermiş olduğu örnek şekle benzemektedir (Furumark, MP, fig. 12 no. 94). Müskebi'de 1962 yazında köylüler tarafından bulunan ve G.F. Baas tarafından neşredilen Pyxis de form ve süs bakımından bunun yakın bir benzeridir (AJA, 67 s. 354, lev. 81, 4). Ayrıca Müskebi'de 4 no'lu yarmada bulunmuş olan bu Pyxis'i, Stubbings tarafından neşredilen eserle de karşılaştırabiliriz (Stubbings, lev. XV, 7).

10. Pyxis (resim 11). B bölgesinde 7 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 9,5 cm, genişliği 12,5 cm'dir. Hamur yeşilimtrak, astar krem rengindedir. Süsler kahve renginin çeşitli nüanslarıdır. Ağız kenarı dışa ve aşağıya doğru biraz meyillidir. Boyun boyalı olup kulplara doğru konsantrik daireler görülür. Hafif konvex olan omuzda

üç kulp ve bunlar arasında tek sıra halinde N harfine benzeyen süsler vardır. Kaide hafif konkavdır. No. 9'daki pyxis gibi form bakımından III A.2 ve III B için verilen örneklere benzer (Furumark, MP, fig. 12 no. 94).

11. Üç ayaklı gövdesi delikli kap (resim 12). No. 84. C bölgesinde 23 no'lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 10,5 cm, ağızda genişlik 9 cm'dir. Gövdesinde üç sıra halinde delikler vardır. Üç ayaklıdır ve bir tanesi kırıktır. Ağızda başlayan ve karına doğru inen karşılıklı iki çatlak vardır. Hamurun temizlenmesi ve pişirilmesine itina gösterilmemiştir. Hamur kiremit kırmızısı ve astar yoktur.

Tariflerimizden de anlaşılacağı üzere kap her bakımdan itina görmemiştir. Bununla beraber form bakımından enteresandır. 23 no'lu mezar diğer buluntuların yardımıyla takribi bir şekilde Miken'in III A safhasına tarihlenmektedir.

12. Üç ayaklı gövdesi delikli kap (resim 13). No. 71. C bölgesinde 22 no.lu mezarda bulunmuştur. Yüksekliği 11 cm, genişliği ağızda 9 cm'dir. Gövdenin, alt kısmı hariç her tarafında delikler vardır. Üç ayaktan bir tanesi kırıktır. Hamur kiremit renginde, astar yoktur. İtinasızlık no. 11'deki kadar değildir. 22 no.lu mezar diğer buluntuların yardımıyla genel olarak Miken'in III A safhasına tarihlenmektedir.

Mezarların şekil ve buluntuları hakkında vermiş olduğumuz izahattan anlaşılacağı üzere Müskebi mezarlarının ait oldukları kimse-lerin Mikenler, daha doğrusu Akalar olmaları kuvvetle muhtemeldir. Buluntuları doğrudan doğruya Miken eserleridir. Değişik özellikte olan yerli bir seramik nevine şimdilik tesadüf edilmemiştir. Esasen bu bölgenin Miken buluntularından gayri Tunç Çağı'nın daha eskiye giden buluntularının da Kikladlar ve diğer adalarla yakın ilgisi vardır.⁶ Tabii durum böyle olunca Ahhijawa meselesi kendiliğinden ortaya çıkmış oluyor.

AHHIJAWA MESELESİ

Son yıllarda Batı Anadolu'da yapılan kazılar ve ele geçen buluntular sahil bölgesinin güneye doğru olan kesiminde Miken devri yerleşmesinin mevcut olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Esasen Milet'te ele geçen buluntular eskiden beri dikkati çekmiş ve

⁶ Archaeology 17, Nr. 4 (1964), s. 247 v.d.

burada bir Miken yerleşmesinin mevcudiyeti üzerinde durulmuştu.⁷ İkinci Dünya Savaşından sonra Milet'te yapılan kazılar bu şehirdeki Miken yerleşmesini daha da kuvvetli bir şekilde ortaya koymuştur. Burada kısaca tanıtmaya çalıştığımız Miskebi mezarları ve buluntuları güney İonia'da tesbit edilen Miken yerleşmesinin Karia bölgesini de içine aldığı vazıh bir şekilde göstermekte, hattâ bu konuda Miskebi ön plâna geçmektedir. Bilindiği üzere Akalar'ın, Hitit yazılı vesikalarında geçen Ahhijawa ülkesinin sahipleri olmaları muhtemeldir. Batı Anadolu'daki Miken yerleşmesi ve Ahhijawa konusuna bu kısa temasdan sonra meselenin üzerine biraz daha eğilmek ve dolayısıyla Miskebi buluntularının önemini gerektiği şekilde belirtmek isteriz.

Ahhijawa bu güne kadar çeşitli bilginler tarafından Ege ve Akdeniz kıyılarında, hattâ adalarda olmak üzere çeşitli yerlerde aranmıştır. İkinci Dünya savaşına kadar Anadolu'da yapılmış olan araştırma ve buluntuları ele alarak Ahhijawa sorunu üzerinde duran K. Bittel türlü ihtimalleri gözden geçirdikten sonra Ahhijawa'nın Karia ve Güney İonja'da aranmasının daha uygun olacağı şeklinde kanaat izhar etmiştir⁸. Ayrıca, güney-batı Anadolu'yu Arzawa olarak kabul edenleri de burada zikretmek isteriz⁹. Bu görüşlerden sonra D. Page, Rodos'u Ahhijawa olarak kabul etmektedir¹⁰. Şimdi, Miskebi buluntuları, bu görüşlerden bilhassa Bittel'in teklifini desteklemektedir. Karia bölgesi özellikle sahil kısmının Kos ve Rodos gibi adalarla birlikte mütalâa edilmesi gerektiği kanısındayız. Sahil kısmını dağlar iç taraftan ayırmakta, buna karşılık deniz adalarla olan irtibatı kolayca temin etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Miskebi buluntuları Rodos ve Kos buluntuları ile tam bir benzerlik göstermektedir. İşte bu iki sebepten, Miskebi'nin Ahhijawa bölgesine dahil olması gerektiği kanısındayız.

Miskebi'de ve dolayısıyla bölgedeki çalışmalarımız henüz başlangıç safhasındadır. Bu bakımdan ilerideki çalışmalarımızda, bölgenin ikinci bine ait sorunları üzerine daha fazla eğileceğimizi sanıyoruz.

⁷ Bu hususda ileri sürülen mütalâaları, K. Bittel bir araya toplamıştır, Grundzüge s. 67-70.

⁸ Grundzüge, s. 70.

⁹ F. Kınal, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınları, Nr. 89 s. 12. A. Goetze, Kleinasien (1957) s. 84.

¹⁰ D. Page, History and Homeric Iliad, s. 15.

VORLÄUFIGER BERICHT ÜBER DIE GRABUNGEN 1963 IN MÜSKEBI

YUSUF BOYSAL

Im Sommer des Jahres 1962 wurden bei dem Dorfe Müskebi mehrere mykenische Gräber gefunden¹. Durch das grosse Entgegenkommen der Generaldirektion der Altertümer erhielt der Berichterstatter auf Antrag die Grabungserlaubnis und konnte im Auftrag des Kultusministeriums im Jahre 1963 mit den Untersuchungen², die vom 20. September bis Ende Oktober dauerten, beginnen³.

Die Örtlichkeit

Müskebi, heute Ortakent, liegt 9 km westlich von Halikarnassos-Bodrum in einem Tal, das von Norden nach Süden zum Meere

¹ Nebi Uslu, ein Student an der historischen Abteilung unserer Fakultät, kam im Februar 1962 zu uns und brachte uns einige Topfscherben und Bruchstücke von Terrakotten, die im Dorf Pınarlı Belen bei Bodrum gefunden waren. Eine Untersuchung dieser Fragmente zeigte, dass sie archaisch und vorarchaisch waren. Ich beschloss daher, im Sommer Pınarlı Belen zu besuchen und unsere Fakultät gab mir die Genehmigung zu dieser Reise. Im Oktober 1962 ging ich nach Bodrum, wo ich im Museum mykenische und protogeometrische Gefässe sah. Der Museumsdirektor, Herr Haluk Elbe, gab an, dass die protogeometrischen Gefässe aus Dirmil und die mykenischen aus Gräbern bei Müskebi stammten. Ich besuchte daraufhin diese Orte und sah die Gräber. Ich erfuhr dort, dass auch G. Bass und M. Mellink die Funde gesehen hatten.

² Bei meiner Rückkehr nach Ankara wandte ich mich an die Generaldirektion der Museen und Altertümer. Ich berichtete dem derzeitigen Generaldirektor, Herrn Rüstem Duyuran, über diese Funde und wies auf ihre Bedeutung hin. Ich schlug vor, mit der Generaldirektion zusammen an den betreffenden Orten Grabungen vorzunehmen. Der Generaldirektor stimmte bei, erwähnte aber, dass auch M. Mellink diese Funde gesehen habe und dort graben wolle.

Nach einigen Monaten hörte ich, dass M. Mellink Ausgrabungen bei Sema Hüyük (Bezirk von Antalya) plante, und so wandte ich mich erneut an die Generaldirektion. Die letztere überprüfte die Sachlage und beschloss, in Müskebi eine Grabung im Namen des Erziehungsministeriums vorzunehmen. Hierfür möchte ich dem damaligen Generaldirektor, Rüstem Duyuran, meinen Dank aussprechen.

³ Die Arbeiten dieser Campagne wurden vom Erziehungsministerium, Generaldirektion der Altertümer und Museen, finanziert. Ich möchte dem Ministerium dafür meinen Dank aussprechen.

hin abfällt⁴. Die Gräber, die zur Nekropole gehören, wurden nördlich, oberhalb des Dorfes in etwa 1 km Entfernung, in dem Garten von Hüseyin Akgün und Hasan Canbakan gefunden. Hier ist das Gelände leicht gewellt und wird von kleinen Rinnsalen zur Regenzeit durchzogen, bei den Untersuchungen wurden hier weitere Gräber freigelegt.

Grabform

Das Gelände, das leicht geneigt ist, ist im Untergrund kaum wasserdurchlässig und sehr hart, so dass für die Gräber die notwendige Tiefe für Dromos und Kammer leicht gewonnen werden konnte. Die gleichen Bodenverhältnisse wurden auch bei den Gräbern von Kalkani bei Mykene angetroffen⁵. Obgleich bei den Gräbern der Dromos unterschiedlich ausgebildet ist, haben alle Gräber eine einheitliche Grundform.

Der Dromos besteht aus einem oben offenen Gang dessen Breite 1 m beträgt und deren Länge zwischen 2.00 und 2.50 m wechselt. Die Neigung des Dromosbodens von der Geländeoberfläche zur Kammer beträgt ungefähr 30°.

Die Grabkammer ist aus der Erde ausgehöhlt und hat entweder kreisförmigen Grundriss oder viereckigen. Das aufgehende Mauerwerk steigt zunächst senkrecht an und geht dann in die Wölbung der Kuppel über, deren Scheitel bis etwa 0,50 m unter die Erdoberfläche reicht. Durch das harte Erdreich geschützt, ist die Kuppel allgemein recht gut erhalten. Die Grösse der Kammern beträgt etwa 3,15 × 2,80 m im Grundriss, ihre Höhe etwa 1,40. Die unverhältnismässig kleine Türöffnung, die Dromos und Kammer verbindet, ist von geringer Tiefe und Breite. Kammer und Dromos sind verputzt mit einer Masse aus dem örtlich anstehenden Erdreich und Wasser. Dieser Putz ist bis zu 2,5 cm Dicke aufgetragen. In einigen Gräbern wurden im Dromos mehrere 'Putzschichten' angetroffen, so dass wir hieraus auf eine Wiederverwendung schon belegter Gräber schliessen müssen.

Aus den in Müskebi gemachten Beobachtungen ist zu erkennen, dass die hier aufgefundenen Gräber mykenisch sind, stimmen sie doch in der Form des Dromos und der Kammer mit denen von Mykene überein. Als Beispiel geben wir hier die Zeichnung des Grabes Nr. 16 aus Müskebi (Abb. 1).

⁴ Archaeology, 17, Nr. 4 (1964), S. 245.

⁵ Archaeologia 82, fig. 9.

Die Bestattungen

Bei der Freilegung der Gräber und den Untersuchungen der Kammer ergab sich, dass die beiden Bestattungsarten der damaligen Zeit, Kremation und Inhumation, hier vertreten sind. In Grab Nr. 8 befand sich ein gut erhaltenes Skelett, in Grab Nr. 3 eine Urne mit der Asche. Nach den bisher vorliegenden Ergebnissen ist es jedoch noch nicht möglich über Anzahl der Skelett-Bestattungen, Geschlecht und Orientierung der Skelette mehr mitzuteilen, weil in den anderen Gräbern die Knochen fast vollkommen zerfallen waren. Hierzu muss auch der Bericht von Dr. Refakat Çiner abgewartet werden, die als Anthropologin an unseren Grabungen teilgenommen hat.

In der Grabungskampagne wurden 25 Gräber mit ungefähr 100 Gefässen und 20 Beigaben aus Metall aufgedeckt und geborgen. In dem keramischen Material sind Pyxiden, Bügelkannen, Kylikes und Dreihenkeltopfe in grosser Zahl vertreten und bieten einen schönen Querschnitt mykenischer Keramik. Unter den Beigaben aus Metall sind Messer, Dolche und Lanzenspitzen in qualitätvollen Exemplaren vertreten.

In einem Grab war die Schicht mit Funden 70 cm dick. Zu oberst lagen Kraterstücke, dann folgten nach unten andere Funde, so z. Bsp. ein Hackbeil sowie über 20 kleinere Gefässe, die auf dem Boden im südwestlichen Teil der Grabkammer übereinander aufgestellt waren.

Aus diesen kurzen Bemerkungen ist zu erkennen, dass die Gräber von Müskebi von mykenischen Siedlern angelegt wurden⁶. Dies um so mehr, als keinerlei fremde Funde im Inventar der Gräber auftauchen. Hierdurch nimmt Müskebi eine Sonderstellung unter den westanatolischen Fundorten mit mykenischer Keramik ein.

In Müskebi ist auch vormykenische Keramik zum Vorschein gekommen, die Beziehungen zu kykladischer Ware aufweist⁷.

1. Kylix (Abb. 2). Nr. 23, Grabungsfeld B, Grab 12. H. o. 175, Mündungsdm. 0,15. Hell-ziegelroter Ton mit gleichfarbigem Übergang. Muster rot. Qualität und Technik gut.

⁶ Archaeology, 17, Nr. 4 (1964), S. 245 ff.

⁷ Bittel, Grundzüge, S. 70.

Rotes Band um die Mündung. Zwischen den Henkeln Streifen mit je drei stilisierten Tiermotiven. Zu beiden Seiten der Henkel zwei ineinander verhakte halbmondförmig gekrümmte Linien. Henkelzone nach unten hin abgeschlossen durch umlaufenden Streifenkranz. Absatz von Schale zum Fuss bildet ebenfalls ein Streifenband. Fuss mit Bändern bemalt.

Die Form der Kylix ist vergleichbar mit dem von Furumark gegebenen Beispiel für: Mykene III A 2 Nr. 264 A. Furumark, *The Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941 (weiterhin zitiert: Furumark, MP), fig. 16 und 17. Tiermotive und Bänder sind ebenfalls diesen Beispielen Furumark's vergleichbar (Furumark, MP, fig. 57). Die Kylix kann demnach der Chronologie Furumarks in Mykene III A 2 (1400-1300) eingeordnet werden. Form und Muster betreffend ist dieser Kylix ebenfalls mit Funden aus Rhodos zu vergleichen (Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant* (weiterhin zitiert: Stubbings), Taf. III, 8. Stubbings ordnet dieses Gefäß in III B ein (ebda: S. 18). Vgl. auch Gefässe von Vourvatsi und anderswo (BSA XLII, Taf. 4, 4; S. 25, fig. 9 d).

2. Kylix (Abb. 3). Nr. 27, Grabungsfeld B, Grab 13. H.O. 130. Mündungsdm. 0,160. Sandfarbener Ton, poliert. Muster hellbraun. Reiner Ton, Qualität gut.

Schmaler Streifen um die Mündung. Oberseite der Henkel bemalt. Stilisierte Tiermotive, drei auf der einen, vier auf der anderen Seite, ziehen sich von unten nach oben über den Bauch. Zwischen den Motiven ineinander verhakte Halbmondlinien. Fuss mit Bändern bemalt.

Die Form entspricht dem von Furumark für Mykene III A2L, Nr. 257 (MP, fig. 17) gegebenen Beispiel. Die stilisierten Figuren entsprechen den von Furumark gegebenen Beispielen für III B (Furumark, MP, fig. 51).

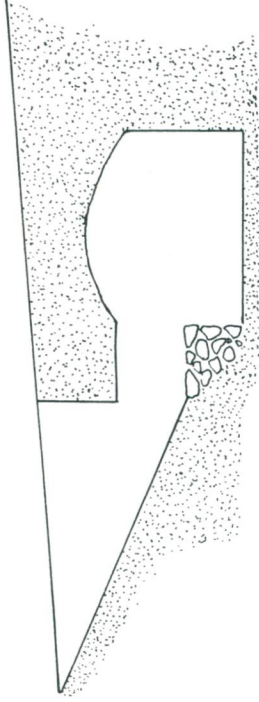
Die Kylix ist wie Nr. 1 Funden von Rhodos vergleichbar: Stubbings, Taf. III, Nr. 10, S. 18). Sie ist ebenfalls anderen Funden vergleichbar (BSA XL, S. 25, fig. 9D, Taf. 6, Nr. 12.)

3. Kylix (Abb. 4). Nr. 51, Grabungsfeld, B, Grab 16. H. 0,110, Dm 0,125. Ton ziegelrot. Ohne Überzug. Technik und Qualität gering. Drehspuren am ganzen Gefäß sichtbar. Rand leicht nach aussen gebogen. Nur ein Henkel.

MÜSGEBİ 963

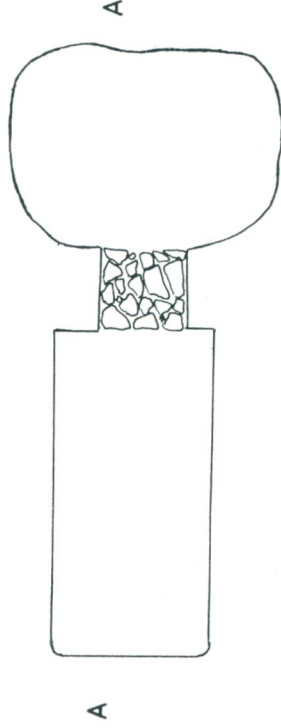
B- Mezar - 16

Ölçek = $\frac{1}{50}$

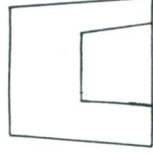
A-A KESİTİ

B

B-B KESİTİ

B

Coşkun Özgünel

Y. Boysal

Res. 2 — Abb. 2

Res. 3 — Abb. 3

Res. 4 — Abb. 4

Res. 5 — Abb. 5

Y. Boysal

Res. 6 — Abb. 6

Res. 7 — Abb. 7

Y. Boysal

Fig. 3ε — Abb. 8a

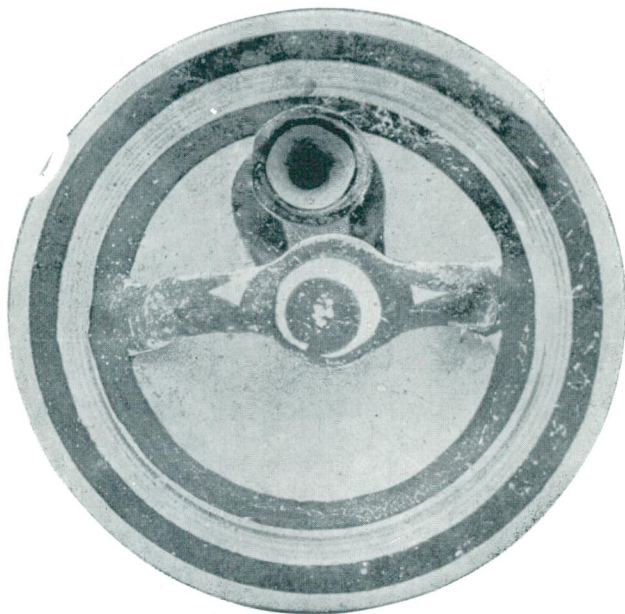

Res. εε — Abb. 8b

Υ. Boysal

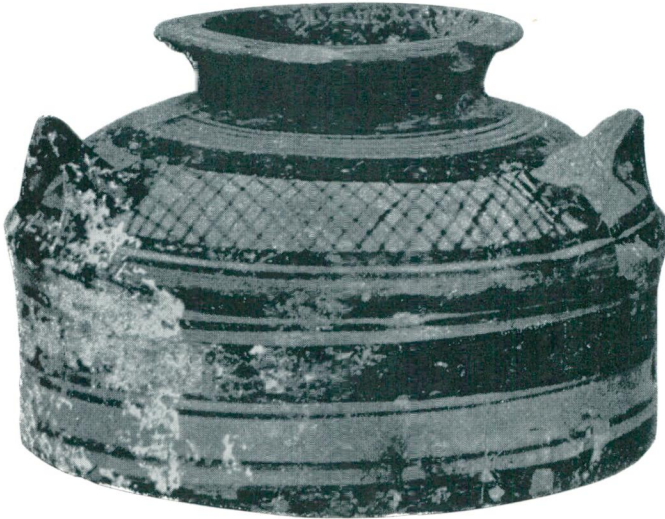

Res. 9a — Abb. 9a

Res. 9b — Abb. 9b

F. Boysal

Res. 10 — Abb. 10

Res. 11 — Abb. 11

Y. Boysal

Res. 12 — Abb. 12

Res. 13 — Abb. 13

Die Form entspricht Mykene III B, 267 (Furumark, MP, fig. 17). Vgl. auch mykenische Gefäße von der Akropolis (Broneer, Mycenaean Fountain an the Athenaeon Akropolis, Hesperia VIII, fig. 58, b und c.

4. Kylix (Abb. 5). Nr. 102, Grabungsfeld A, Grab Nr. 2. H. 0, 120, Dm. 0,112. Ton sandfarben. Innen und aussen roter Überzug. Zwei Henkel.

Charakteristika: Henkelansatz unterhalb des Bandes. Höhlung im Boden. Die Form entspricht Mykene III A, Nr. 269 (Furumark, MP, fig. 16). Vergleichbar auch den Funden von Vourvatsi (BSA XLII, fig. 9 A, Taf. 4, Nr. 3, 4 und für Datierung S. 24).

5. Gefäß mit drei Henkeln (Abb. 6). Nr. 15, Grabungsfeld B, Grab 11. H. 0, 150; Dm. 0, 120. Ton und Überzug sandfarben; Muster braun. Drei kleine Henkel auf der Schulter. Rand nach aussen gebogen.

Rand mit Kreisen bemalt. Zwischen den Henkeln ein Band paralleler Schrägstriche. Hals bemalt. Bauch unterhalb der Henkelzone, und Fuss mit verschieden breiten Bändern bemalt.

Furumark datiert solche Gefäße in Mykene III A₂ (Furumark, MP, fig. 4, Nr. 45/72).

6. Bügelkanne (Abb. 7). Nr. 92, Grabungsfeld A, Grab 2. H. 0, 165; Dm 0,140. Henkel und Hals sind teilweise zerstört. Ton sandfarben. Muster rot. Überzug fast cremefarben. Aufsatz und Rand des Halses tragen Bemalung. Der obere und untere Teil des Körpers trägt verschieden breite Streifen. Ansatz und Rand des Halses tragen Bemalung. Fuss ganz bemalt.

Form und Bügel entsprechen den Gefäßen Mykene III A₂ (Stubbings, Taf. 4, Abb. 2-4, 15).

7. Bügelkanne (Abb. 8 a, b). Kugelförmiger Bauch. Nr. 62, Grabungsfeld B, Grab 21. H. 0, 115; Dm. 0,110. Ton sauber und sandfarben. Überzug cremefarben. Muster hell- und dunkelbraun, teilweise abgeblättert. Verschieden breite Bänder laufen über Gefäßkörper und um den Ausguss. Die Kanne steht auf einem Ringfuss. Dieses Gefäß ist den Kannen Furumarks vergleichbar, für Mykene III A (fig. 5 und 6, Nr. 171, Fig 6, Nr. 171). Der Form nach vgl. auch Gefäße aus Mykene Grab 523 (Archaeologia 82, Taf. XIX, Nr. 3). Stubbings III A (Stubbings, Taf. XV 9).

8. Bügelkanne (Abb. 9 a, b). Nr. 1, Grabungsfeld A, Grab Nr. 13. H. 0,095; Dm 0,135. Ton hell sandfarben, Überzug dunkelcremefarben. Muster dunkelbraun. Arbeit und Qualität gut.

Henkel und Ausguss gleichhoch. 7. Bandhenkel setzen an der Schulter an. Verschieden breite Bänder um Schulter und Bauch. Boden auf der Unterseite mit Kreisen bemalt.

Bügelkannen dieser Art sind von Furumark bis in die Phase III C datiert (Furumark, MP, fig. Nr. 181). Stubbings und Taylor datieren Gefäße dieser Art direkt in die Phase III B (Stubbings, Taf. XVII, 4, fig. 8,9 und Taf. XIII, 13), (Taylor, Mycenaean Pottery in Italy, Taf. 17, 2).

9. Pyxis (Abb. 10). Nr. 67, Grabungsfeld B, Grab 4. H. 0,080; Dm 0,115. Ton grünlich, Überzug dunkelcremefarben. Muster braun und dunkelbraun. Der Rand ist nach aussen gebogen und hat parallele Linienmuster, ebenso wie Hals und Schulteransatz bis zur Henkelzone. Henkelzone auf der flachgewölbten Schulter durch breitere Bänder eingerahmt. Drei Henkel, zwischen den Henkeln Gittermuster. Gefäßkörper mit verschiedenen breiten Bändern bemalt. Gefäßbauch in der Mitte konkav eingezogen. Auf der Unterseite des Bodens zwei Bänder zu je vier konzentrischen Kreisen.

Die Pyxis ist der Form nach vergleichbar: Furumark, Mykene IIIA 2 und IIIB (Furumark, MP, fig. 12, Nr. 94). Sie ist ebenfalls vergleichbar der 1962 in Múskebi von Bauern gefundenen und von Bass veröffentlichten Pyxis (AJA, 67, S. 354, Taf 81, 4). Vgl. auch Stubbings, Taf. 15, XV, 7.

10. Pyxis (Abb. 11). Nr. 67, Grabungsfeld B, Grab Nr. 7. H. 0,095; Dm 0,125. Ton grünlich. Überzug cremefarben. Muster braun in verschiedenen Tönen, Hals bemalt. Schulteransatz bis zur Griffzone mit Kreisen bemalt. Drei Henkel auf flach konvexer Schulter. Zwischen den Henkeln Muster in Form eines seitenverkehrten, Boden etwas nach innen gewölbt.

Wie Nr. 9 können wir es nach Furumark mit Mykene IIIA2 und IIIB vergleichen (Furumark, MP, fig. 12, Nr. 94).

11. Siebartiges Gefäß mit drei Füßen (Abb. 12). Nr. 84. Grabungsfeld C, Grab 23. H. 0,105; Dm. 0,90. Material grob. Brand nicht gut. Ton ziegelrot. Kein Überzug. Drei Reihen Löcher auf dem Bauch. Ein Fuss ist abgebrochen. Technik und Arbeit ungeschickt. Form interessant.

Durch die genaue Datierung der anderen im Grab gefundenen Gefäße können wir es in die Phase Mykene IIIA einordnen.

12. Siebartiges Gefäß mit drei Füßen (Abb. 13). Nr. 71 Grabungsfeld C, Grab Nr. 220 H. 0,110; Ton ziegelrot. Kein Überzug. Technik und Brand besser als bei Nr. 11.

Löcher über den Bauch verteilt. Ein Fuss abgebrochen. Wegen der anderen Funde aus Grab 22 kann es Mykene IIIA zugeordnet werden.

Das Ahhijawa Problem:

Die in Milet durchgeführten Grabungen älterer und neuerer Zeit haben hinreichend bewiesen, dass an diesem bedeutenden Siedlungsplatz auch mykenische Siedlungsspuren vorhanden sind. Schon K. Bittel hat diese Funde mit dem "Ahhijawa" Problem in Verbindung gebracht und nimmt als Siedlungsgebiet für die Ahhijawa das südliche Jonien und Karien an. Diese Annahme wird nunmehr auch durch die Funde von Müskebi bestätigt. Mit den in den hethitischen Keilschrifttexten erwähnten Ahhijawa müssen die Achäer, hier die mykenischen Siedler gemeint gewesen sein. Die hethitischen Texte erwähnen die Ahhijawa immer zusammen mit den Arzawaländern. Um einer Lösung der Ahhijawa-Frage näher zu kommen, wäre also zu klären, wo das Land oder die Länder von Arzawa liegen. Allgemein wird deren Gebiet im südwestlichen Anatolien angenommen. Durch die neuen Publikationen von F. Kinal⁸ und A. Goetze⁹, sowie durch die Funde, die neuerdings bei Grabungen in Beycesultan ans Tageslicht kamen, wird diese Annahme bestätigt. In Beycesultan wurden Schnabelkannen gefunden, die den hethitischen verwandt sind und als Beweis für die in den Texten bezeugten engen Beziehungen zwischen Hethitern und Arzawa angesehen werden können¹⁰. In diesem Zusammenhang darf auch an die hethitischen Kriegereliefs von Magnesia erinnert werden.

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass das Arzawaland das südwestliche Anatolien einnimmt. Ausgeklammert werden muss aber das Gebiet zwischen Kos und Rhodos, sowie die gegenüberliegende anatolische Küstenzone, die als das Siedlungsgebiet der Ahhijawa in Anspruch zu nehmen sind¹¹.

⁸ F. Kinal, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi yayınları, Nr. 89, S. 12.

⁹ A. Goetze, Kleinasien (1957), S. 84.

¹⁰ J. Mellart, Anatolian Studies V (1955), S. 68, fig. 13, Plate II L A.

¹¹ D. Page nimmt an, dass Rhodos mit Ahhijawa zu identifizieren, ist, siehe: History and Homeric Iliad, S. 15.

1794 POLONYA İSYANI VE TÜRKİYE

JAN REYCHMAN

(Varşovya)

General Kosciuszko'nun yönetimi altında mart-kasım 1794'te Ruslara karşı yürütülen Polonya isyanı, Avrupa tarihinin ve milletlerarası durumun çok önemli bir döneminde patlak verdi. Bu isyandan iki yıl önce (1792), II nci Katerina'nın orduları, Polonya Anayasasının öngördüğü dönüşümleri sağlamak isteyen hareketi kana boğmuştu. 1793'de Polonya'yı bir kez daha bölüşen Prusya ile Rusya arasındaki ilişkiler böylece bir kat daha kuvvetlenmişti. Ama öte yandan, bu iki devlet, Fransa Cumhuriyetine karşı da cephe almıştı. Böylelikle, devrim düşmanı Birinci Koalisyon devletleriyle savaşmak zorunda kalan Fransa ile istilâcı devletlerin boyunduruğundan kurtulmak isteyen Polonyalı yurtseverler, başka bir deyimle, özgürlükten ve ilerlemeden yana olan güçler arasında kader birliği meydana gelmişti.

1787-1792 Rus harbinden yeni çıkmış Osmanlı İmparatorluğu ise, oldukça çetin bir dönem geçiriyordu. Fransa'nın Birinci Koalisyon devletlerine karşı yürüttüğü savaşta tarafsız kalan Türkiye'de, gerek hükümet, gerekse kamu oyu Fransa'yı açıkca destekliyor, Prusya'ya karşı duyduğu nefreti gizlemiyordu. 1790'da Polonya ile Türkiye arasında ittifak kurma teşebbüsleri sonuçsuz kaldığı halde, Türkiye Polonya'ya karşı duyduğu dostluk hislerini belirtiyor; Polonya yurtseverlerinin, vatanlarını bağımsızlığa kavuşturmak üzere sarfettiği çabaları büyük bir ilgiyle izliyordu¹. O ara Türkiye'ye gelen yeni Fransız murahhası M. L. Descorches (1792-1795) bu dostluk havasını kuvvetlendirmeyi kendine amaç edinmişti. Descorches Polonya'da elçi olarak bulunmuştu. Rusya'ya karşı isyan hazırlıkları

¹ E. Marcère, Une ambassade à Constantinople. La politique orientale de la Révolution Française, I-II, Paris 1927, H. İnalcık, Rasih Efendi ve general Kutuzoff elçilikleri, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi dergisi, 1946, IV, IV, nr 2, B. Lewis, The Impact of the French Revolution on Turkey, Cahiers d'histoire mondiale, I, nr1, 1953, I. Soysal, Fransız ihtilâli ve türk-fransız diplomasi münasebetleri 1789-1802, Ankara 1965.

yapan Polonya'lı yurtseverlerle arkadaşlık etmiş, güvenlerini kazanmıştı.

Türkiye'nin yönetici çevrelerinde iki karşıt eğilim çarpışıyordu: Bâbîâli'de barışın devam etmesine taraftar olanlar vardı, ama Fransa'yı tutan, Ruslardan intikam almak üzere Türkiye'nin tekrar harbe girmesini isteyenler de çoktu. Descorches, Fransa'ya karşı duyulan bu yakınlıktan yararlanmayı çok iyi bildi. 23 eylül 1793 günü, Mehmet Reşit Paşa'nın huzuruna çıkan Descorches, Reis Efendiye, Türkiye Rusya'ya savaş ilân ettiği takdirde, Fransa'nın yardım edeceğini, Polonyalıların da savaşa katılacağını söylüyor. Ama Reisülküttab, Fransız murahhasına Türkiye'nin tutumunu şöyle açıklıyor: "Lehliler ne olduklarını, neler yapabildiklerini göstermişlerdir. Bu millet yeteri kadar ciddî değildir, hiç bir zaman da ciddî olmayacaktır"². Başka bir gün de, Mehmet Reşit Paşa, Fransız tercümanı Dantan'a, Türkiye'nin "sırtında bir arslan taşıdığını, bu belâ yüzünden kıpırdayamayacak hale geldiğini" söylüyor³. Ama Bâbîâli'nin bu kararsız durumuna rağmen, Türkiye'nin yeni bir savaşa hazırlandığı söylentisi, Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde yayılmaya başlıyordu⁴.

Descorches bir yandan Bâbîâli'nin Polonya sorunu ile ilgilenmesini sağlamaya çabalarken, öte yandan, düzenlenmekte olan Nizâm-ı Cedid'de görev almak üzere, Polonya'dan Türkiye'ye subaylar—hattâ Kosciuszko'yu— getirtmeye çalışıyordu⁵.

Polonya'da Kosciuszko'nun yönetimi altında patlak veren isyan haberi, Türkiye'de büyük ilgi uyandırdı. Osmanlı hükümeti, Avrupa'nın bütün güney-doğusunda ve hattâ Polonya'da, geniş bir haber alma örgütü kurmuştu. Bu işte, Boğdan voyvodasının ajanlarından yararlanıyordu. Boğdan hesabına çalışan (yani Osmanlı hükümetinin gizli haber alma servisinde iş gören), bir yandan da Fransa hesabına casusluk eden ve o ara Almanya'da Altona şehrinde Fransız Cumhuriyet hükümetinin ajanlığını yapan Konstantin Stamati adında bir Yunanlı'nın, Fransız Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği muhtura, bu bakımdan fevkalâde ilginçtir. Bu muhturada Stamati, Dış İşleri

² Descorches'in raporu 26 IX 1793, Paris, Fransız hariciye vekâletinin arşivi.

³ Marcère aynı eserde, I, s. 127.

⁴ "Le Courier de Malines" gazetesi (Belçika) 17 III 1794, "Moniteur" 4 V 1794.

⁵ Descorches'in La Roche'ye mektubu (1793); Lebrun'un (Fransız hariciye nazırı) Deschorches'e mektubu 8 VIII 1793, Paris, Haric. vekâl. arşivi.

Bakanlığı'nın dikkatini çekerek, diplomatik işlerin daha kolay yürütülebilmesi için, Boğdan ve Eflâk'ta konsolosluklar kurma zorunluğunu; Boğdan voyvodasının Yaş ve Bükreş'teki kañelaryalarının önemini belirtiyor; padişahın, bütün siyasî havadisleri bu kañelaryalar yoluyla aldığını hatırlatıyor. Örneğin, Boğdan voyvodası, Polonya'dan gelen raporları türkçeye çevirtip Bâbîâli'ye gönderiyordu⁶. Voyvodanın Polonya'daki muhabiri, birkaç yıl Polonya kralı Stanislas-Auguste'ün yabancı mektuplar kañelaryasında çalışan, Yaş'da doğmuş, Lochman adında bir Boğdanlı idi. Lochman bütün raporlarını Boğdan prensinin Rum kâtibine, Panayotis Kodrikas'a gönderiyordu. Kodrikas da bütün bilgileri Stamati'ye ulaştırıyordu⁷.

Lochman, 10 Şubat 1787 tarihli bir mektubunda, bu raporları Bâbîâli'ye göndermek üzere hazırladığını açıkça söylüyor⁸. 1796 yılında, muhacerette yaşayan Polonyalı yurtseverlerin Türkiye'ye gönderdiği murahhas Oginski'nin, Bâbîâli'nin baştercümanı Yorgi Moruzzi'den aldığı bilgi, Lochman'ın söylediklerini doğruluyor: Moruzzi, Bâbîâli'nin Polonya ile hiç teması kalmadığı halde, 1794 isyanıyla ilgili doğru ve dolaysız bilgi edinebildiğini Oginski'ye anlatmıştır⁹.

İsyanla ilgili ilk haberler, Boğdan gizli haber alma servisi yolu ile nisan ayında İstanbul'a ulaştırıldı, ve Türkiye'de büyük yankılar uyandırdı¹⁰. Descorches, Türkiye'nin Polonya işlerine müdahalesini sağlamak üzere çok çaba sarfetti: 11 mayıs 1794'te Reisülküttab Mehmet Reşit Paşa'ya, Polonya'ya yardım isteyen bir muhtıra verdi; ıslahat taraftarı ve Fransız dostu kazasker Tatarcıkzade Abdullah Molla ile görüştü¹¹.

⁶ Stamati'nin memorandumu, şubat 1795, Fransız devlet arşivinde, Paris'te.

⁷ J. Reychman, Entre Varsovie et Istanbul. Les contacts et les répercussions de l'insurrection de Kosciuszko en Europe du sud-est, Kwartalnik Historyczny (Varşova) 1966, cild 2 (lehçe).

⁸ Lochman'ın raporu, Boğdan voyvodası için, 17 III 1787, Polonya devlet arşivi, Varşovya.

⁹ M. Oginski, Mémoires sur la Pologne et les Polonais, Paris 1833, cild II, s. 169-173.

¹⁰ Marcère aynı eserde, Descorches'in raporları 25 IV ve 10 V 1794.

¹¹ Descorches'in raporu 23 V 1794. Molla Tatarcık için bak: U. Heyd, The Ottoman Ulema and Westernization "Studies in Islamic History and Civilization" Jeruzalem 1961 s. 64, 85-86.

29 temmuz günü, Mehmet Reşit Paşa Descorches'u bir kez daha kabul etti. Paşa, Fransız murahhasına Bâbîâli'nin "öteden beri Polonya Cumhuriyetinin varlığına ve refahına büyük önem" verdiğini, "bu varlığın ve refahın Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerine bağlı olduğunu idrak" ettiğini söyledi. 1787-92 Rus harbinde, şartların Polonya ile Türkiye arasında ittifak kurulmasına imkân vermediğinden yakınan Paşa, Bâbîâli'nin Polonya dâvasına karşı beslediği büyük ilgiyi belirtti; bu ilgisini Varşova'ya bildirmek üzere tedbirler alındığını; "Lehistan'a sağlanacak yardıma gelince, Türkiye'nin içinde bulunduğu şartların bu yardımı açıktan açığa sağlamasına imkân vermediğini; bununla beraber, Polonya yurtseverlerine gizli yollarla elinden gelecek yardımcı esirgemeyeceğini" söyledi¹².

İstilâcı devletlere karşı başkaldıran Polonyalılara yardım etmek üzere, Bâbîâli'nin başvurmayı düşündüğü bu gizli yollar acaba neydi? İsyandan iki yıl sonra, 1796'da, baştercüman Moruzzi bu gizli tedbirlerin bazılarını, Polonyalı yurtseverlerin murahhasına, Mişel Oginski'ye açıkladı. Moruzzi'nin anlattığına göre, 1794'te, Bâbîâli, Osmanlı filosunu Ege denizine göndermeyip Ruslara karşı İstanbul Boğazında tutmuş; Tuna'da seyrüsefer meselesinde de Ruslara bir takım güçlükler çıkartmıştı.¹³

Gerçekte, Türkiye'nin yaptığı savaş hazırlıkları, İstanbul'da görevli bütün yabancı diplomatların dikkatini çekiyordu. Venedik Balyozu Foscari'nin bu konuda hükümetine birkaç rapor gönderdiğini biliyoruz.¹⁴

Bâbîâli'nin tutumu, Rus diplomatlarını endişeye düşürüyordu. Ruslar, Boğdan voyvodasına iletilen ve sınırı geçmek isteyen bütün Polonyalı âsilerin Osmanlı topraklarına kabul edilmesiyle ilgili emirden şikâyet ediyor; Türklerin genellikle, Polonyalıların elde ettiği başarılar karşısında, duydukları sevinci gizlememelerini de acı acı kınıyorlardı¹⁵. 10 haziran 1794 tarihli bir raporunda, İstanbul'daki Rus elçisi V.P. Koçubey, Türklerin Polonya'daki isyanı açıktan açığa desteklemedikleri halde, bu hareketi "Fransız ajanlarının ara-

¹² Descorches'in raporu 30 VII 1794, Fransa hariciye vek. arşivi.

¹³ Oginski, aynı eserde.

¹⁴ Venedik bailosunun, Foscari'nin Beyoğlundan raporları 27 V 1794 ve 10 VII 1794, Venedik devlet arşivi.

¹⁵ Arkhiv Vorontsovov, cild XIV, 1879, s. 91.

cılığı ile teşvik” ettiklerini yazıyor¹⁶. 26 eylül 1794 tarihli başka bir raporunda da, Koçubey, Prusyalıların geri çekilmesi ve Varşova kuşatmasının sona ermesi haberlerine Türklerin çok sevindiğini söylüyor, “Ruslara güçlük çıkartmaları ihtimali” üzerinde duruyor¹⁷.

Sadrazam Mehmet Reşit Paşa ile Reisülküttab Melek Mehmet Paşa'nın istifa etmeleri, yerlerine Mehmet Dürrü Efendinin ve İzzet Paşa'nın atanması, Bâbîâli'nin tutumunda herhangi bir değişikliğe yol açmamıştı. Aksine, o ara İstanbul'da yayılan bir söylentiye göre, Boğdan voyvodası Mihal Sutzos vasıtasıyla, Polonyalı yurtseverlere 20.000 Felemenk dukası gönderilmişti¹⁸.

İşgal devletlerine karşı başkaldıran Polonya'ya Bâbîâli'ce sağlanan bu gizli yardımın çapı belli olmamakla beraber, Türk kamu oyunun Polonyalıların özgürlük dâvasını candan desteklediği muhakkaktır. Fransız Convention hükümetinin Türkiye'ye gönderdiği özel komiser Thianville, 26 ağustos 1794 tarihli raporunda şöyle diyordu : “Polonya'nın bağımsızlığa kavuşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun lehine olacağını bildikleri için, Türkler Polonya millî hareketinin başarıya ulaşmasını açıkça temenni ediyorlar”¹⁹. Fransa aleyhine birlik kuran bütün devletlerin temsilcileri, Türklerin Fransa'ya karşı beslediği dostluk duygularından yakınıyorlardı. Avusturya'nın gizli ajanlığını yapan, eski kiralık rejimi taraftarı Fransız Chalgrin, eski kaptan-paşadan “Jakoben güruhunun koruyucusu”²⁰ diye bahsediyor. Rus elçisi Koçubey ise, Türklerin “Fransız demagoglarına” karşı “fazlasiyle Jakoben” duygular beslediğini yazıyor²¹. Bugün Paris'te Dış İşleri Bakanlığı'nın Arşivlerinde bulunan, İstanbul'dan gönderilmiş bir mektuptan da, Türklerin İstanbul sokaklarında, Fransız Devriminin sembolü olan mavili - beyazlı - kırmızılı rozet taşıyan Fransızlara “Dost! Kardeş!” diye seslendiklerini, eski rejim

¹⁶ Rus büyük elçinin, prens Viktor Pavloviç Koçubeyin raporu, Beyoğlundan 10 VI 1794, Arkhiv Vorontsovov, c. XIV s. 33.

¹⁷ Koçubey'in raporu 29 IX 1794, Arkhiv Vorontsovov, c. XVIII, 1880, s. 88.

¹⁸ Severin, Yaşıda rus konsolosunun raporu, Yaşidan 21 IV 1794, Koçubey'in Severine mektubu, Beyoğlundan 1 VIII 1794, bak: A. Otetea, Documente privind istoria României, Bukreş 1961, s. 539, 547 ve 551.

¹⁹ Fransız hariciye vekâleti arşivi (Paris, Affaires Etrangères).

²⁰ Chalgrin'in gizli raporu 25 IX 1794, Viyana, Avusturya devlet arşivi “Haus-Hoff- und Staatsarchiv”.

²¹ Koçubey'in prens Vorontsov'a mektubu 25 VIII 1794. Arkhiv Vorontsovov c. XVIII, s. 80.

tarafarı Fransız muhacirlerine ise ‘‘Fena! Fena!’’ diye sylandiklerini öğreniyoruz ²².

Ne yazık ki – Polonya’yı işgal eden ve Fransız Devrimine karşı cephe alan devletler hesabına Türkiye’de işgören ajanların yaydığı bütün söylentilere rağmen – isyan başlamazdan önce, Varşova ile İstanbul arasında herhangi bir irtibat kurulmamıştı. Bâbîâli isyan haberini sadece Boğdan voyvodasının gizli ajanlarından haber almıştı.

İsyanın sonlarına doğru ancak, Varşova devrim hkmeti Bâbîâli’ye bir murahhas göndermeye karar verdi. Bu görev, İstanbul’daki Polonya elçiliğinin eski tercümanı, Pietro Krutta’ya verildi. Krutta Varşova’dan eylül sonunda hareket etti. Aldığı gizli talimata göre, Krutta Bâbîâli’ye isyanla ilgili bilgi verecek, 1000 dukalık ve 40.000 tfeklik bir yardım istiyecekti ²³.

Öte yandan, Varşova’ya mektup ulaştırmak isteyen Descorches, İstanbul’da, bu içi yapacak genç bir Polonya’lı subay buldu (Sulkowski adındaki bu genç subay, birkaç yıl sonra, Bonaparte’ın yaveri oldu ve 1799 Mısır seferinde öldü). İstanbul’dan ekim ayında hareket eden Sulkowski, Descorches’tan, Kosciuszko’ya ve devrim hükümetinin Dış İşleri Dairesi başkanı İgnace Potocki’ye bir mektup götürüyordu. Bu mektubun Avusturyalıların eline geçebileceğini düşünen Descorches, İstanbul’daki savaş hazırlıklarını çok kapalı, hiç anlaşılabilir bir Şekilde bildiriyordu. Örneğin, Descorches, Bâbîâli’nin tereddütlü tutumunu Şöyle anlatıyordu: ‘‘Mesele güçsüzlük, veya atalet değil. . . bir nevi çekingenlik var sadece. . . kanserli bazı kesimler görünüyor. . . kabuklar düşüyor, ama kökler yerinde duruyor. . .’’ ²⁴ Sulkowski’nin yolculuğu için, Descorches Bâbîâli’den 2000 kuruş temin edebilmişti ²⁵.

Ama yolda türlü maceralar geçiren Sulkowski, Polonya’ya isyan bastırıldıktan sonra ancak varabildi ve hemen İstanbul’a dönmek zorunda kaldı. Krutta ise, kasım 1794’n başında Türkiye’ye varmıştı. Getirdiği mektupları ve Őifreleri Descorches’a verip hemen faaliyete

²² Fransız haric. vek. arş., ‘‘Affaires Etr. Turquie’’.

²³ Bu talimat Polonya devlet arşivinde (Varşovya) bulunmaktadır. Pietro Krutta için bak: J. Reyehman, Une famille des drogmans orientaux en Pologne au XVIIIe sicle, Rocznik Orientalistyczny, c. XXV, 1 kismi, 1961.

²⁴ Oginski aynı eserde, Reyehman, Entre Varsovie et İstanbul, yukardaki gibi.

²⁵ Thianville’nin raporu, Frans. devl. arşivide ; Descorches’in Potocki’ye mektubu Oginski tarafından neşr edilmişti, bak : Oginski, aynı eserde.

başladı. Fransız murahhası durumdan memnundu. Yeni sadrazam Dürri Mehmet Efendinin “hâlâ şartları incelemekte olduğunu”, bununla beraber, “bütün belirtilerin durumun iyiye doğru” gittiğini gösterdiğini yazıyordu²⁶. Krutta, Bâbîâli'nin yeni baştercümanı, Aleksandro Kalimaki ile görüştü. İgnace Potocki'ye yazdığı (ama Polonyalı yurtseverin eline geçmeyen) 22 kasım 1794 tarihli mektubunda Descorches, İstanbul'daki havanın “esrar, gizlilik, vaadlerle dolu” olduğunu, “idare politikasının hâlâ devam ettiği”ni, “çok aldatılmış olanlar gibi” Türkiye'nin hâlâ kuşku içinde bulunduğunu yazıyordu²⁷. Bununla beraber, Descorches Bâbîâli'yi müdahaleye ikna edebileceğini hâlâ umuyordu.

Ama Polonya'da isyan hareketi kasım sonlarında yenilgiye uğrayınca, Descorches'un ve Krutta'nın bütün çabaları sonuçsuz kaldı. Aralık 1794'te, Reisülkkütâb Mehmet Efendi Türkiye'nin Polonyanın bağımsızlık dâvasına verdiği önemi belirtti ve Rus elçisini çağırıp Polonya'daki katliamı protesto etti²⁸. Bununla beraber, mevcut şartlar Bâbîâli'nin daha ileri gitmesine müsaade etmiyordu.

Bilindiği gibi, Osmanlı hükümeti Polonya'nın taksimini hiçbir zaman tanımadı²⁹. Krutta, eski Lehistan elçiliğine (Beyoğlunda, Leh sokağında, bugünkü Nuruziya sokağı) yerleşti. Krutta bu binada, Polonya Lejyonlarında görev almak üzere Türkiye yoluyla İtalya'ya giden Polonya'lı yurtseverleri misafir ediyordu³⁰. Daha sonra da, Krutta Fransa'nın hizmetine girdi.

1794'te İstanbul'da olup bitenlerle, Türkiye'nin o dönemde istilâcı devletlere karşı savaştan Polonya'nın bağımsızlık dâvasına – sınırlı da olsa – sağladığı yardım, özgürlüksever Polonya ve Türkiye halklarının ortak tarihinde az bilinen, ama önemli bir yer tutan olaylardır.

²⁶ Descorches in La Roche'ya mektubu 10 XI 1794

²⁷ Aynı mektub.

²⁸ Descorches'un raporu, bak: Marcère aynı eserde, c. II, s. 1444-145.

²⁹ J. Reychman, Polonya ile Türkiye arasında diplomatik münasebetlerin 550. yıldönümü, Ankara 1964.

³⁰ J. Reychman, İstanbul'daki eski Lehistan devleti elçiliğinin yerine dair, Sanat Tarihi Araştırmaları “İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi - Sanat Tarihi Enstitüsü” 1, İstanbul 1965.

TANZİMAT HAREKETİNİN OSMANLI MÜESSESELERİNE ve TEŞKİLÂTINA ETKİLERİ ¹

Prof. M. TAYYİB GÖKBİLGİN

Tanzimat hareketi, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlıyan bir reformlar serisi olduğu kadar, Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtını yakından ilgilendiren, şu veya bu türlü etkileri bu müesseseler ve teşkilât üzerinde görülen siyasî ve sosyal bir hâdisedir.

Kelimenin lafzı ve ruhu, nizam, tanzim, tesis ve teşkil anlamlarını kapsar, müesseselerin ve teşkilâtın o günkü ihtiyaçlara ve zihniyete uygun bir şekilde yeniden tanzimi, reorganizasyonunu hedef tutar. Hattâ, Tanzimat hareketini, Osmanlı devlet teşkilâtının ve Osmanlı cemiyetinin büyük bir kısmını içine alan, bünyevî ve müessesevî bir hareket saymakta hata yoktur kanısındayım. Tanzimat ruh ve düşüncesinin, imparatorluk bünyesi içindeki müesseselerle, mücerret veya müşahhas mânadaki bütün müesseselerle, yakın ilgisi ve onlar üzerinde yaptığı müsbet veya menfi istikametteki tesirler üzerinde durmak ve bunları araştırmak, bu hareketin menşelerine, âmillerine ve takip ettiği seyre vakıf olmak, muhakkaktır ki, tarihimizin bu mühim devresine büyük mikyasta ışık tutacak ve bu reformlar silsilesini bir çok yönlerden aydınlatmaya yarayacaktır. Tanzimat hareketi, 1839 da, Osmanlı devletinde ve cemiyetinde en az iki asırdan beri beliren reform ve ıslahat ihtiyaç ve temayüllerinin tatbikat sahasına intikal etmiş ve ettirilmiş yeni bir merhalesi oluyordu. Gerçekten, bu çabaları, XVII. yüzyıldan başlayıp imparatorluğun son senelerine kadar devam eden ve içerisine birinci ve ikinci Meşrutiyet devirlerini de alan ıslahat ve reformlar vetîresinde, önemli bir safha olarak mütalâa etmek yanlış olmaz

Özellikle, XVII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı mütefekkirleri, devlet ve cemiyetteki aksak noktaları, müesseselerin ve teşkilâtın nasıl bir zaaf ve iktidarsızlığa düşürüldüğünü görmüşler ve yarayı teşhise ve tedaviye çalışmışlardır. Bunlardan bir örnek olarak zikredeceğimiz o devirde yazılan bir risale bize dikkate değer bir

¹ Tanzimat'ın 125. yıldönümü seminerinde, 3 Kasım 1964 de okundu.

çok bilgi vermekte ve devlet müesseselerinin ve teşkilâtının uğradığı zaaf ve inhitatı dile getirmektedir:

Bu mütefekkiye göre: Üçüncü Murat devrinden itibaren devlet sorumluları ve hâkimiler adalette kusur etmiş, eski kanunlara aykırı hareketlerde bulunmuş ve türlü ihmalleri vuku bulmuş oldukları için memleketin her tarafında köyler ve mezraalar harabe yüz tutmuş, reâyâ şuraya buraya dağılmış ve hazinenin ise geliri masrafına kifayet etmez hale gelmiştir. Keza onun ifadesi ile “vükelâ ve vüzera-i devlet dahi birbirine haset ve birbirlerinin aleyhlerine mukayyet olmakla her sadre gelenler heman bu günü hoş görelim ertenin esi vardır” diyerek kayıtsızlığa düşmüşler ve işleri daima gazez ve intikam ile ve şeriate aykırı olarak “katl-i nefis ve rüşvet” ile yürütmiye başlamışlardır. ve bu yüzden “ahval-i âlem müşevveş ve muttasıl bu devlet-i aliyyenin temeli kazılmak üzere” bulunmuştur. Bu islâhatçı, bu yolsuzlukların sorumlularını aramakta ve giderilmesi sebeplerini bulmaya ve gerekli tavsiyelerde bulunmaya çalışmaktadır. Yani o bir nevi tanzimatçıdır.

Aynı asırda Koçi Beyin, Kâtip Çelebi'nin bu konuları uzun uzadıya ele aldıklarını ve müesseseler ile teşkilâtta zamanlarına göre yine bir türlü tanzimat istediklerini biliyoruz.

Şu halde, o devirde başlayıp XVIII. yüzyılda da türlü safhalar geçiren tanzimatçılık ve ilericilik, 1839 da yeni bir ifade, yeni bir anlam kazandı, devlet ve cemiyet hayatına bazen sathî bazen de derin sayılabilecek etkiler yaptı. Müesseseler ve teşkilât, cezrî olmasa bile, bu yüzden değişikliklere maruz kaldı. Bu değişiklikler ve müteakip istihaleler imparatorluğu neticede çökmekten kurtaramadı ise de, o zamanlar için bir takım müesseselere yeni bir hayat kazandırdı, yeni bazı müesseselerin doğmasına müncer oldu.

Akçuraoğlu Yusuf Bey merhum, bilindiği gibi, Osmanlı devletinin dağılmasında başlıca âmilleri sıralarken, islahat ve tanzimat hareketlerini doğuran ve bu reformları zarurî kılan sâiklere ve sebeplere de temas eder, bunlar arasında müesseseler ve teşkilâtın bozulmasına da önemli bir yer ayırır.

Bu konuda belli başlı âmilleri sayarken ezcümle :

a) Devamlı harblerin devlet bünyesini ve müesseselerini zaafa uğratması;

b) Kapitülasyon müessesesinin özellikle XVIII. yüzyıldan başlayarak bir takım Osmanlı müessesat ve teşkilâtını mefluç bırakması, neticede de iktisadî ve sosyal hayata büyük darbeler indirmesi;

c) Gayrı müslim tebeanın ve azınlıkların gittikçe gayrı memnun hale gelmesi, baş kaldırmaları ve bu suretle iç siyasette bir çok zamanlar anarşinin hâkim olması, bunun dış ihtilâtlara da sebebiyet vermesi;

d) İmparatorlukta genellikle idare edenlerle idare edilenler arasında imtizazsızlık, ahenksizlik ve hoşnutsuzluk hüküm sürmesi gibi belli başlı sebep ve âmillerin yanı sıra diğer mühim bir faktör olarak;

e) Osmanlı devletinin siyasî, adlî, idarî ve malî teşkilât ve müesseselerinin gerek bunların esaslarından biri olan İslâm şeriatinin zaman ve mekâna göre ıslah ve terakki ettirilememesinden, gerek örfî hukukun nazariyatta ve tatbikatta sâfiyet ve hayatiyetini kaybederek sosyal ve iktisadî bünyeye intibak edememesi, dolayısıyla devletin tebeasını iyi bir şekilde idareden âciz kalması meselesini zikreder.

Şüphesiz ki, bu görüşte büyük bir isabet payı vardır ve o, hastalığa, bozukluğa büyük mikyasta teşhis koymuştur.

XVII. ve XVIII. yüzyıllar Osmanlı mütefekkirleri ve ıslahatçıları şer'i şerifin tamamî-i tatbikini istemişlerdi. Onlara göre, bütün bozukluk ve aksaklık şeriat prensiplerinin ihlâlinden ileri geliyordu. Tanzimat hareketinin mebdinde de bu teşhisi görüyoruz. Gülhane Hatt-ı Hümayununda bu noktaya bir telmih yapılmış ve "halbuki kavânîn-i şer'îye tahtında idare olunmıyan memalikin payidar olamayacağı vâzihattan bulunmuş" olduğu kaydı konulmuştur. Fakat, 1839 tanzimatçıları, başta Mustafa Reşit Paşa ve yanında çok az aydın zümreler, şeriat hükümlerinin zaman ve mekâna göre değiştirilmesi, ıslah ve terakkisi noktasından hareket etmekle beraber, esas itibarıyla batı görüşlerinden mülhem bulunmakta, batılı mânadaki müesseselerin ve zihniyetin Osmanlı cemiyetine adaptasyonunu amaç edinmekte idiler. Yâni, kendilerinden önceki ıslahatçılara ve tanzimatçılara göre çok daha ilerleyici ve terakkiperver idiler. Tanzimat hareketinin batıdaki fikir cereyanlarından ne derecede ilham aldığı meselesi burada incelendiği ve görüşüldüğü cihetle, ben sadece tanzimat hareketinin bir kısım Osmanlı müesseseleri üzerindeki müsbet ve yapıcı, bazen de noksan ve kifayetsiz sayılabilecek etkilerine temas etmek istiyorum.

Evvelâ, Osmanlı devletinde ve cemiyette hâkim ve mutlak otorite olan, kudret ve iktidarını hem teokratik bir kaynaktan, islâmî esas ve ananelerden alan, hem de eski Türk geleneklerine irca edilebilecek bir menşeden, yüksek hâkimiyet telâkkisinden alan hükümdarlık müessesesi, tanzimat hareketinin derin mikyasta etkisine maruz kalmış, bu cereyan ve hareket, bu müesseseyi mutlak kudretlerinden biraz ayırarak daha ileri bir görüşe sevketmiştir ki, bunun tezahürleri bir çok hâdiselerde görülmektedir.

Fâtih, Yavuz ve Kanunî gibi hükümdarların sıfat ve selâhiyetlerine, mutlak otoritelerine ne derecede sahip ve hâkim buldukları, devlet erkânı ile aralarında ne kadar muazzam bir mesafe göttükleri malûmdur. Kanunnâmelerde bütün muamelât, icraat ve tatbikat “emrimdir”, “kanundur” sözleriyle münhasıran hükümdarlık müessesesinin selâhiyet ve mesuliyet anlayışına bağlanmıştır. Fâtih kanunnamesinde, “umur-ı saltanata mütaallik tertib-i âyin” faslındaki bir çok madde-i kanuniye bu hususu gayet açık olarak anlatmaktadır.

Âsafname’de, hükümdarın sadece vezir-i âzamla istişare edileceğini bir prensip halinde işaret eden Lütfi Paşa, şöyle demektedir:

“Vezir-i âzâmın Padişah ile olan muamele ve esrarın hariçten değil sair vüzera bile vâkîf olmamak gerektir” bu konuda bir de misal zikreder.

Hükümdarlık müessesesindeki katı, rigide usul ve telâkki zamanla yumuşamış, az çok liberal hükümdarlar ve bazı ileri fikirli vezirler zamanında ilgili müesseseler arasındaki münasebetler daha sıklaşmış, mesafeler biraz daha daralmıştır. Bilhassa buhranlı zamanlarda bunun muhtelif tecellilerine ve tezahürlerine şahit olmak mümkündür.

Meselâ, Mahmud II nin 1810 da derebeyleri ile bir sened-i ittifak imzalamak suretiyle hükümdarlık müessesesini bazı kayıt ve şartlar altına sokması, böylece bu müesseseye cezrî bir zihniyet değişikliği getirmesi, yine başka buhranlı bir anda Fâtih câmiinde bir meşveret meclisi akdedilmesini derpiş eden hatt-ı hümayunda “herkes hatırına geleni söylesin, kimse hayır tarafını saklamasın sonra şöyle lâzım idi denmesin” demesi bu cümledendir. Vaka-i hayriyeyi müteakip teşkil edilen divanda “bundan sonra ittifak-ı ârâ ile memleket işlerini tanzim ve halkın ahvalini ıslah edelim, mehâmm-ı umurun tensikine birlikte çalışalım” şeklindeki ifadesi de bu bakımdan değerlendirilecek mahiyettedir.

Abdülmeçid'in "Gülhane hatt-ı hümayununda ilân ve kabul ettiği prensiplerde hükümdarlık müessesesinin bu yeni anlayışa daha fazla yer verdiği görülmektedir. Ezcümle "Kavânîn-i nizamiye hasıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün" olamayacağını söyledikten sonra:

"Bu kanunlar mülk-i milletin nef'ine olacağından cânib-i hümayunumuzdan hilâfına hareket vuku bulmayacağına ahd-ı misak olunup hırka-i şerife odasında cemî ulema ve vükelâ hazır oldukları halde kaseb billah dahi" olunacağını ilân eylemektedir. Keza, hükümdarlık müessesesi bu türlü kayıt ve şartlara bağlandıktan başka "devlet-i mütehâbbe dahi bu usulün ilelebet bekasına şahit" tutulmaktadır. Bu tanzimat hükümdarı, diğer bir lâyiha münasebetiyle ısdar ettiği hatt-ı hümayunda da mülk ve devletin ihyası ve milletin asayişini sağlamak için gerekli kanunların tesis edildiğini bildirirken:

"Fakat bu defaki nizâmât evvelkiler gibi olmayıp cümle tarafindan ahd-i misak ve iymân-ı galize ile ibtida olunmuş olduğundan kâffe-i kavânîn-i müessese ve nizamat-ı mevzua can-ı gönülden tutulup hilâfına hareket edenler her kim olur ise olsun haklarında mücâzat-ı mukarrerinin icrasına ihtimam kılınsın" diyerek hükümdarlık müessesesini de diğerlerinin yanında ad ve itibar etmiş görünmekte idi.

Gülhane hatt-ı hümayununda ilân edilen ve hükümdarın otoritesini de az çok takyit eden bu repnisipler sayesinde ki, günün birinde sadrazam Fuat Paşa, Abdülâziz'in huzurunda bir meselede celâdet ve cüret gösterdiği ve padişahın da simasında bir hiddet eseri gördüğü zaman, ona: "... lehülhamd sâye-i madelet-i hümayununuzda bizim korkumuz yoktur. Arz-ı hakikatte tereddüt etmek bizce vebaldır" diyebilmişti.

Daha sonraları Mithat Paşa'nın bir münasebetle ikinci Abdülhamid'e söylediği şu sözleri de bu görüş açısından değerlendirmek mümkündür:

"... Muradımız isdibdadı ref' ve zat-ı şahanenizi vezaifinizde ikaz ve vükelây-ı devletin vezaifini tâyin ve milletimizin meyanında musavât-ı kâmileyi temin edip el birliğiyle ve gerçekten mülkün islahına çalışmaktır...".

Bu ve benzeri olaylar ve misaller, bize, tanzimat hareketinin hükümdarlar müessesesi üzerindeki olumlu etkilerini anlatmaktadır. Bu

tesirler, şüphesiz ki, konstitüsyonel rejimdeki kayıt ve şartlar mahiyetinde telâkki edilemez. Sadece hatt-ı hümayunlar müessesesi çerçevesi dahilinde mütalâa edilebilecek değerdedirler. Ancak, yürürlüğe konulan ve hükümlerine tamamen riayet edilen bu neviden hatt-ı hümayunlar, bu müesseseyi muhakkak ki daha liberal bir istikamete yöneltmiş ve onu meşrutî rejime daha fazla yaklaştırmıştır.

Tanzimat hareketinin vezir-i âzamlık müessesesi üzerindeki etkilerini de benzer açıdan mütalâa etmek ve değerlendirmek gerekmektedir. Bilindiği gibi, Osmanlı imparatorluğunun devlet ve hükûmet işlerini en sorumlu bir mevkide yürütmekle görevli olan bu müessesede, kanunnâmelerin, örfî hukukun ve geleneklerin türlü yönlerden çizdiği çerçeve içinde bulunuyordu.

Öteden beri hâkim olan telâkki, menşei ne olursa olsun, vezir-i âzamin gördüğü vazife itibariyle, bütün müessese ve teşkilâtın en yüksek mercii, nâzım-ı umur-i devlet bulunduğu merkezinde idi.

XVII. asır tanzimatçıları bu müesseseyi yönetenleri, saraydan ve yeniçeri ocağından veya diğer ocak ve gediklerden gelerek neferlikte, ağalıkta ve sancak beylikte, beylerbeyilikte türlü tecrübeler ve bilgi elde eden ve sadrıâzam olduktan sonra da “kanun olagelmış nedir ve hazine nedir ve beytülmal-i müslimîn nedir ve reâyâ nedir ve asker nedir ve hükûmet nedir adl ve zulm nedir ve tımar ve zeamet nedir, evkaf-ı memleket kur’a ve mezâri’ nedir cümlesin görmüş bilmiş ola” diye tarif etmişlerdi.

Bu müessese XVIII yüzyılda haylı zaafa uğradı. Vezir-i âzamların menşelerinde değişiklik olduğu gibi tecrübe ve kıfayetlerinde de noksanlık müşahade olundu, muktedir vezirlere hükümdarların tahammülsüzlüğü yine eskisi gibi kaldı. Meselâ bu asrın ortalarında hükümdarın liyakatli bir vezir-i âzama kızarak “ben seni azleder ve hamalbaş Ali Ağayı kendime vezir eylerim” demesi, vezir-i âzamlık müessesesinin zaafını ve hâlâ hükümdarların ne derece keyfine bağlı bulduklarını anlatmaya kâfidir.

Tanzimata takaddüm eden ıslahat devrinde olduğu gibi tanzimat devresinde de bu müesseseyi idare edenler hususî tahsil görmüş ve umur-i kalemiyede mümarese kesbetmiş kimseler olmuştur. Mustafa Reşit Paşa, Âlî ve Fuat Paşa’lar ve daha sonrakiler hep böyle bir menşee sahiptirler. Ayrıca batıyı görmüş, anlamış ve batı zihniyetini

benimsemiş kimselerdi. Sadr-ı âzamlığa Avrupaî bir çaşni ve anlam getirmek istiyorlar, Gülhane hatt-ı hümayununun lâfzına ve ruhuna uygun hareket etmek şiarını taşıyorlardı. Gerçi, Koca Hüsrev Paşa gibi bu harekete ayak uydurmak istemiyen “sanâdî-i istibdat” mevcut idi. Tanzimat hareketinin mübeşşiri ve en büyük temsilcisi Mustafa Reşit Paşa’ya rağmen, o, sadaret hatt-ı hümayununa “umuri dahiliye ve hariciye ve mesalih-i maliye ve askeriye velhasıl kâffe-i hususata nezaret-i şâmile” fıkrasını kaydettirerek devletin bünyesinde ve müesseselerinde, teşkilâtında yapılmak istenen mâkul islahat hareketine bir darbe indirmek ve tanzimatı tevlit eden zihniyeti mahkûm etmek istemişti. Yine Koca Hüsrev Paşa’nın bu devrin baş tanzimatcısını “âdab ve âdat-ı memleket ve usul-i muamelât-ı devlet ile kabil-i tevfik olmayacak ahval ve harekâtı ihtiyar ve her hususca mübâlâsızlığa ictisar” ile suçlayan jurnali dikkate değer.

Koca Hüsrev Paşa’nın burada “muamelât-ı devlet ile kabil-i tevfik olmayacak ahval ve harekât” dediği şey her halde, Mustafa Reşit Paşa’nın müesseselere ve teşkilâta bir reform ve yeni bir ruh getirmek istemesi, meselâ, malî işleri hükümdarın selâhiyeti çerçevesinden çıkarmak, askerî işleri ayrı bir şûra vasıtasıyla tedvir etmek, Maarif Meclisi teşkil ederek tedrisatı Rüşdiye mektepleri vasıtasıyla medreseler usulünden az çok ayırmak ve bu suretle mutaassıp ulemanın pençesinden öğretim organlarını kurtarmak gayreti olmalı idi.

Fakat, çok geçmeden Mustafa Reşit Paşa, Rauf Paşa’nın sadarete geçmesiyle ve Hariciye Nazırı sıfatıyla, sonra da bizzat sadrazam olarak, sadaret müessesesine arzulanan şekli ve ruhu getirmekte gecikmedi. Nüfuz ve cerbezesi sayesinde mesuliyet-i vükelâ kaidesinin Babıâlice uygulanmasını sağladı ve Mabeyn-i hümayunu hükûmet işlerine müdahaleden feragat ettirmek yoluna gitti. Tanzimat-ı Hayriyenin müstebitlere karşı tenfiz-i ahkâmı için didindi durdu, Bir yandan müstebitlerin kudret ve nüfuzlarına sed çekerken diğer yandan yeni usule, yani tanzimatın ruhuna nefsinde bizzat tam bir inkıyat gösterdi. Giritli Mustafa Paşa ile Meclis-i Vâlâ’da muhakeme olması yeni bir şeydi ve hatt-ı hümayunda belirtildiği gibi büyük küçük herkesin kanun hükmüne imtisali lüzumunu isbat ediyordu.

Tanzimat devlet adamları içinde bilhassa Âlî Paşa, sadaret müessesesinin vekar ve haysiyetini ve tanzimat esprisi içinde mevkiini en güzel şekilde temsil eden sadrazam olmuştur. Babıâlinin ve sadaret müessesesinin merci-i küll olması zihniyetini o tesis etmişti. Saray

mensuplarından birinin hükümet muamelâtına müdahale etmesine asla müsamaha göstermez bazen irade-i seniyyeleri bile, eğer bir mahzur görürse, geri aldırır. Fuat Paşa da başka bir karakterde olmakla beraber sadaret müessesesini bilhassa haricî siyasette yüksek bir mertebede tutmayı başarmıştı. Abdülaziz'in bir Mısırlı prenses ile izdivacına katiyen razı olmaması ve bunu önlemesi bu müesseseye kazandırdığı prestij ve bizzat şahsî iktidarı sayesinde mümkün olmuştu. Ancak Abdurrahman Şeref Bey'in "Erkân-ı Selâse-i Tanzimat" dediği bu üç büyük şahsiyet hayat sahnesinden çekildikten sonradır ki, Babîâlî ve sadaret müessesesi hükümdarların keyif ve istibdadına tâbi olmuştur ve tanzimat ruhundan oldukça ayrılmıştır.

Tanzimat hareketinin devletin en yüksek teşkilât kademelerinde yeniden kurduğu veya geliştirdiği bazı müesseseler vardır ki, bunlar, bilhassa bu reform hareketine damgasını vurmaktadır. Bidayetden itibaren İmparatorluğun en yetkili sorumlu merkez organı olan Divan-ı Hümayun, 1839 dan çok evvel yerini ve fonksiyonunu Meclis-i Vükelâya devretmiştir. Ancak, buna yol gösterici vasfını taşıyan bir takım müesseselerin (Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Darüşşûrayı Babîâlî, Meclis-i Âlî-i Tanzimat) faaliyeti, tanzimat hareketinin en karakteristik hususiyetleridir. Bilindiği gibi, Mahmut II Edirne muahedelerini takip eden senelerde, hükümdarın hukukuna ve mutlak selâhiyetlerine iştirak edecek iki meclisin (Şûray-ı Ahkâm-ı Adliye, Darüşşûray-ı Bâb-ı Âli) kurulmasına muvafakat etmişti. Fakat bunların tam bir randımanla çalışmaları ve faaliyetlerinin semerelerinin elde edilmesi Gülhane hattını müteakip mümkün olmuştur.

Filhakika, Gülhane hatt-ı hümayununun takiben bu hatt-ı hümayundaki vadedilen şeylerin tatbik ve icrası ehemmiyet kazanmıştı ve bir tanzim amelîyesi, yeni nizamların kurulması gerekiyordu. Bu nizam ve kanunları tertip ve tanzim için Meclis-i Ahkâm-ı Adliye bilgi ve tecrübe sahibi bazı zevatla takviye edildi. Ayrıca, lâyhalar tanzimi için, bu meclis haricindeki bazı erbab-ı vukufun malûmatına müracaat ile istifade edilecek hususları Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye bildirmek üzere Deâvî Nazırı görevlendirildi. Bu arada, Ahkâm-ı Adliye Meclisinin müzakere ve münakaşa usulü ve kararlarına ait bir lâyiha hazırlandı ki, bu, bir nevi parlamanter sistem tesisine doğru bir adım gibi görünmektedir. Bu lâyhada eski durum tenkit edilerek denilir ki:

“Mecalis-i meşverette ve belki müesses ve mürettep olan dar-i şûralarda bile idare-i kelâm rüteb-i âliye ve nüfuz ve ikbal eshabına bayağı inhisar suretinde olarak diğerleri tarafından red ve cerh olunmadığından maada kiminin mümaşat suretiyle tasdik etmesi ve bazılarının dahi iltizâm-ı sükûtu muvafakate hamlolunması cihetiyle müzakere olunan şeylere keenne ittifak-ı ârâ ile karar verildiğine zehap olunmakta ise de...”

bundan böyle Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de bir madde-i cesîme müzakere olunacak olduğu halde, bir kaç gün evvel müzakere veyahut lâyihası kaleme alınarak Mecliste bulunacak zevatın cümlesine birer suretleri bilta herkes kesb-i malûmatla bunun üzerine mütalâa ettikten sonra ol maddenin lehine ve gerek aleyhine tekellüm edecek zevat Reis-i Meclis Hazretlerine ifade-i keyfiyet ile anların nezdinde bulunan deftere ismini yazdırıp tefavüt-i meratipten dolayı takaddüm ve teehhür kavgasına sebep kalmamak için iptida ismini yazdıran zat velev en aşağı rütbede bulunsa bile en evvel gelen bed’ etmekle anın hakkı olması ve anın tekellümü esnasında herkes can kulağıyla dinleyip tâ ifâdatı rehîn-i hitam olmadıkça dinler, birinin söz karıştırmaması ve bu usul üzere diğer ismi muharrer olan zevat dahi sırasıyla mütalâatını beyan edip...”

Bu lâyiha aynı zamanda, tartışmaları veya vükelây-ı devletten birinden sorulması lâzım gelen bir keyfiyeti dahi bir usule bağlamakta, karar hususunda ekseriyetin reyinin muteber olacağını, tesâvi-i ârâ halinde Padişahın iltihak edeceği tarafın kazanacağını, mecliste bütün konuşulanların kâtipler marifetiyle tamamen zaptedilip kendilerine imza ettirileceğini ve saireyi tesbit etmekte idi.

Bu yeni müessese, padişahın hatt-ı hümayununda “işbu lâyihayı harfbehârf mütalâa eyledim” denilerek tamamen tasvib edilmiş ve Gülhane hatt-ı hümayununda derpiş edilen prensiplere göre gerekli kanunların bu mecliste kararlaştırılacağı cihetle bu müessesenin “nizamatını her şeye takdim etmek ehem” bulunduğunu belirtmişti.

Filhakika, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, tanzimatın hareket mebedei olan hatt-ı hümayundaki vadedilen prensipleri a) emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal; b) tâyin-i vergi; c) asakir-i mukteziyenin suret-i celp ve müddet-i istihdamı gibi konuları ele aldıktan ve bunlara ait gerekli kanunları görüştükten başka yine bu hatt-ı hümayunda zikrolunan bir hususta da gayretler sarfedecekti. Yâni, hükümdarın dediği gibi, “şer’an menfur olup harabiyet-i mülkün

sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihesinin fimâbâd adem-i vukuu da bir kanun-i kavî ile tekit olunsun” direktifi bu müessesenin bu çok önemli konuyu da ele almasını gerektiriyordu. Esasen rüşvet müessesesi bütün tanzimat devrinin en büyük problemlerinden biri gibi görünmektedir. Bir müddet sonra bu hususta bir formül de bulunmuş ve bütün sorumluların ya hükümdar huzurunda veya Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, yahut da Meşihatte bir ibare-i tahlifiye okumaları usul ittihaz olunmuştur.

Bu andiçme metni şöyle idi:

“Padişahıma ve devlet-i aliyyelerine sadakatten ayrılmıyacağıma ve her nasıl nam ve tevil ile olur ise olsun rüşvet almiyacağıma ve padişahımın ruhsat-ı seniyyesiyle kabulü mücaz olan hedayâyı resmiyeden başka memnu olan hediye kabul etmiyeceğime ve emvâl-i miriyeden irtikâb ve telef etmeyip ve hiç kimseye ettirmiyeyeceğime ve lüzum-ı hakikisi tebeyyün etmedikce hazine-i miriyeye masârif vukuunu tecviz eylemiyeceğime ve icab-ı sahihi olmadıkça mücerret riayet-i hatıra mebni memur istihdamına lüzum göstermiyeceğime” Vallah billâh. Ulemaya ve rüesayı askeriye için de buna benzer tahlif ibareleri mevcuttu ve hepsinde de rüşvet almamak, vazifelerini kötüye kullanmamak konuları belirtilmişti. Bu usuller yepyeni ve alışılmamış idi, Gülhane hatt-ı hümayununda da bu hususa işaret olunmuş “keyfiyât-ı meşruha usul-i atıkayı büsbütün tagyir ve tecdit demek olacağı” kaydedilmişti.

Bütün müesseselere ve teşkilâta Tanzimat-ı Hayriyyenin olumlu bir etki yapması hayatî bir mesele idi ve bu sebeple hükümdar bu prensiplerin bütün memalik-i şâhaneye duyurulmasını, her kademedeki müessese ve teşkilâta uygulanmasını, bu fikir ve prensiplerin başlıca muharrik ve mürevvici olan Mustafa Reşit Paşa’ya tebean, ön görmekte idi. Meclis-i Ahkâm-ı Adliye müessesesi bir müddet sonra vazifelerinin bir kısmını yeniden teşkil olunan Meclis-i Âli-i Tanzimata devretmiştir ki, bu müessese de, tanzimatın icapettirdiği kanun ve nizamâmeleri hazırlamak, memleketin ıslah ve imarı için alınacak tedbirleri müzakere ve karar ittihaz etmek, mevcut nizamnamelerden ıslah ve tadile muhtaç görülenler hakkında mütalâa beyan eylemek, diğer taraftan, nazırların görevlerinden dolayı mesuliyetleri halinde ilk sorgularını yapmak vazifeleri ile görevli idi. Bu meclisin görüşü istişarî mahiyette idi ve nazırların mesuliyeti hakkındaki kararları da hükümdarın kabul ve tasdiki halinde tenfiz edilebilirdi. 1861 de

de tekrar Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı altında birleştirilen müessese, üç kısma ayrılarak (idare, tanzimat, adliye) mülkî ve malî işler, veya kanun ve nizamnâmelerin tetkik ve tanzimi, yahut da bazı davaların rüyeti ile faaliyet halinde bulunmuştur. 1867 de Şûray-ı Devletin teşkilinden sonra yalnız “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye” olarak kalmıştır.

Tanzimat hareketinin yeni bir müessese olarak vücade getirdiği bir kuruluş da “Mecalis-i İmâriye” denilen ve âzaları ilmiye, kalemiye ve seyfiye erbabından olan on tane seyfar heyetler idi. Böyle bir müessese ihdasının gerekçesi de şöyle özetlenebilir. Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye’de tanzimat ve ıslahat-ı mülkiye meseleleri konuşulurken bütün memlekete şâmil umumî bir reform hareketine girişmeden önce bazı iptidâî bilgilere ve mahallî ahvale vukuf peyda etmek lüzumu üzerinde durulmuş ve neticede, memleketin her tarafından İstanbul’a “muteber, mutemet ve erbab-ı dirayet bir kaç ileri gelen ve kocabaşların celbedilmesine ve bunların dinlenmesine karar verilmişti. Buna göre harcirahları mahallî maliye sandıklarından ödenerek, o mahallin hususiyetlerini ve ahalinin ihtiyaçlarını bilen bu kimseler İstanbul’da büyük memurların konaklarına misafir edilecek, Meclis-i Valâ’da kendileriyle müzakere olunacaktı. Filhakika, bu karar icra edildi ve gelenlerden alınan bilgiler ve dilekler tesbit olundu. İşte bunun üzerinedir ki, bu maksadın tamamen gerçekleşmesi için bu kimselerle birlikte her bir eyalete merkezden birer muvakkat meclis yâni “Mecâlis-i İmâriye”lerin özel talimatla gönderilmesine ve bunlardan alınacak bilgilerin peyderpey Babıâli’ye bildirilmesine teşebbüs olundu.

Teşkil edilen on tane Mecâlis-i İmâriye şu bölgelere gidecekti:

Konya, Hüdavendigâr ve Bolu, Sivas ve Ankara, Diyarıbekir, Erzurum, Vidin ve Niş, Çirmen ve Silistre, Üsküp ve Rumeli, Selânik ve Tırhala, bir de Elviye-i Selâse. Bu heyetlerin memleket dahilindeki gezileri ve teftişleri yedi sekiz ay kadar sürdü (1261=1845). Her posta ile raporlarını Babıâliye gönderdiler ve bunlar Meclisi-Valâ’da gözden geçirilerek icrası mümkün olanlar hakkında kararlar alındı, ezcümle İzmit, Gelibolu taraflarından işe başlanacaktı. Tesviye ve inşası plâna alınan yollar ve limanların keşfi, haritalarının yapılması için Erkânı Harbiye zâbitleri ve Bahriye mühendislerinden müteaddit memurlar tayin ve başlarına Serasker Süleyman Paşa memur edildi. Fakat, maalesef, Lütfi Efendinin kayıtlarından öğreniyoruz ki,

“Süleyman Paşa'nın infisalinden sonra Babıâlice kabine değiştiğinden Mecâlis-i İmâriyenin dahi hızı geçmiş ve bir müddetcik teşebbüsât-ı câliyede bulunulmuştur. İşbu Mecâlis-i İmâriyenin neticesinden tamamiyle maksat husule gelmediği misillû imârât-ı saireye dair ziyadesiyle ikdam ve himmet olunan ve hazinece derecesiz fedakârlık edilen şeylerin çoğu da natamam kalmıştır”.

İşte tanzimat hareketinin Osmanlı müesseseleri üzerinde hiç de olumlu denemeyecek bir tesiri ve bu seriye ait tipik bir misal böyle görülmektedir. Tanzimat zihniyetinin ve hareketinin Osmanlı müesseseleri ve teşkilâtı üzerinde en büyük etkilerinden biri ve başlıcası, şüphesiz ki, Gülhane Hatt-ı Hümayununda yer alan “emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal” prensibinin 1856 (1272) ıslahat fermanı ile daha fazla tavzih ve tevsî edilerek gayrı müslim cemiyetler ve imparatorluğun hıristiyan reayası hakkında kabul ve ilân ettiği hürriyet, kanun nazarında eşitlik ve müesses muafiyet ve imtiyazlarının ibkası hususları idi.

Filhakika bu sonuncu ferman ile, gayrı müslim cemaatlerin mezhebî muafiyet ve imtiyazları muhafaza ediliyor fakat diğer muafiyetleri yeniden tetkik ve tadile tâbi tutuluyor, patrikhaneler ve gayrı müslim cemaatler meclislerinin bazı ahvalde hukuk davalarında haiz oldukları selâhiyetleri teyit olunuyor, bu cemaatler tarafından vilâyet ve nahiyeler meclis-i idarelerinde ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyede âza bulundurmamak hakkı tanınıyor, bütün resmî yazışmalarda hıristiyanlar için hakaret-âmez söz ve tâbirlerin kullanılmaması kararlaştırılıyordu. Bu ferman, Gülhane Hatt-ı Hümayununu teyit etmekle beraber ona nazaran çok geniş ve şumullü idi. Ve politik ve sosyal ehemmiyeti türlü şekillerde takdir edilen ve yorumlanan bu hükümler, tanzimat hareketinin bir kısım Osmanlı müesseselerinde ve teşkilâtında çok önemli reform hareketlerine giriştiği kanaatini kuvvetlendiriyordu. Gerçi bazılarında göre bununla Avrupa devletlerinin muhabbet ve teveccühlerinin kazanılacağı ümit olunmuştu, bazılarınca “hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir vasıta-i tahrib-i memleket” addediliyordu. Hattâ, ruhban heyetlerine verilen aidatların tamamen ilga edilmesinden dolayı bir kısım patrik ve metropolitler tarafından da hoş karşılanmamıştı. Fakat bu reformlar 1272 fermanındaki ifade ile “Devlet-i Aliyyenin tezyid-i kuvvet ve miknetini ve revâbıt-ı kalbiye-i vatanî ile birbirine merbut olan ve nazar-ı muadelet-i müşfikanedeki müsavi bulunan kâffe-i sunûf-u tebaa-i şâhânenin her

yüzden husul-i tamami-i saadethal ve memalik-i şahanenin mamuriyetini müstelzim olacak esbab ve vesailde anbean ilerlemesi...” cümlesinden idi.

Tanzimat hareketinin kanunlaştırma fonksiyonu ve müessesesi üzerindeki etkisine gelince, bunun da büyük önemini belirtmek isteriz. Tanzimat hareketi Osmanlı devletinde hiç değilse bir kaç asırdan beri hüküm sürmüş bulunan keyfilik yerine hukuk prensiplerini, kanunsuzluk yerine meşruiyeti, emniyetsizliğe karşılık da güveni ikame ettiğine göre, bu zihniyetin mâna ve medlûllerini toplum hayatına sokmaya çalışıyordu. Bu bakımdan tanzimatın hukukî cephesi ve dolayısıyla kanunlaştırma hareketi başlıca karakteristiğini teşkil eder. Netekim bir görüşe göre, Osmanlı imparatorluğunda muasır mânada bir kanunlaştırma hareketi Gülhane hattının ilâniyle başlar. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bizzat hatt-ı hümayunun bir fıkrası bu gerçeği kabul ve ilân etmiştir. Gerek bu hatt-ı hümayun gerek 1856 ıslahat fermanı memlekette eski nizamın yerine yeni bir nizam tesis olunduğunu, yeni hukukî ve idarî müesseselerin yeni kanunlarla teyit edilmesi ve kuvvetlendirilmesi lâzım geldiğini açık bir şekilde ifade eylemiştir. Bunun neticesi olarak da yeni kanun ve nizamlar vazedilmiştir ki, bunları gerek yeniden hazırlanan ve muhtelif tarihlerde kabul edilen ceza kanunları, arazi kanunnâmesi ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, vilâyat kanunu olmak üzere yerli kanunlar, gerek Batıdan iktibas edilen bazı kanunlar olarak tasnif etmek ve incelemek mümkündür. Bir kısım Osmanlı müesseseleri teşkilâtı üzerinde ayrı ayrı, bazen müsbet bazen de menfi yönden, az çok etki yapmış olan bu kanunlardan ikisi üzerinde, 1274 tarihli arazi kanunnaması ve bunun Osmanlı imparatorluğundaki toprak hukuku müessesesine olan tesiri, bir de, 1864 tarihli vilâyet kanunu hakkında bir kaç noktayı belirtmekle yetinmek istiyoruz:

Tanzimat hareketinin toprak hukuku ve arazi mülkiyeti konusunda bu sahayı ilgilendiren müessese ve teşkilâta tesiri, üzerinde bilhassa durulacak bir meseledir. Tanzimat devrinde de Osmanlı imparatorluğu tamamen ziraî bir ekonomiye sahip bir memleketti. Böyle bir memlekette genel bir reform ve kalkınmayı hedef tutan teşebbüsler arasında toprağa tasarruf şekillerini yeni bir nizama bağlamak isteyen arazi kanunnamesinin tedvini ise, elbette, imparatorluğun hayatında ve kaderinde tanzimatçıların eliyle yapılabilecek faydalı ve semereli

bir müdahale idi. Ve hareketin en bâriz bir karakterini teşkil etmekte idi.

Genel olarak, kendisini taklitçilikden kurtaramamış olmakla suçlandırılan bu devir icraatı, toprak hukuku müessesesinde ve sahasında çok mazbut ve şuurlu bir şekilde tecelli etmiş, ananesi olan orijinal bir toprak hukukunu tekemmül ettirerek ona bir kod hazırlamıştır. Şu halde 1274 (1858) arazi kanunnamesini tanzimatın vücade getirdiği en başarılı ve öz bir eser ve müessese olarak telâkki etmek gerektir.

Tanzimatın ilânından arazi kanunnâmesinin kabul ve neşrine kadar olan yirmi seneye yakın bir müddet, bu müessesenin gelişmesinde hazırlık ve tekâmül devri olmuş, zaman zaman neşredilen irade-i seniyye ve hatt-ı hümayunlar ile bu konuda yeni ve ileri adımlar atılmıştı. Bunların en önemlilerini şöylece özetliyebiliriz: evvelâ, hemen hemen Gülhane hatt-ı hümayunu sıralarında neşredilen bir ferman, tanzimatın malî müesseselerdeki ıslahatı esaslarını ihtiva ediyordu ve bu, bilâ istisna herkesin, muaf ve gayrı muaf, İslâm reaya veya vücuh (yâni âyân) siyanen tutularak herkesin tasarrufunda olan emlâk, arazi ve hayvanlarına ve ticaret temettülerine bir kıymet takdir olunmasını, bu vergilerin de birer devlet memuru olan muhasıllara bırakılarak, mültezim, müteveli ve sairenin artık tanınmamasını âmirdi. Yine bu arada da herkesin emlâk ve arazisine berveçhi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı, bilâ senet ve bigayrı hakkın kimse kimsenin kurâ ve arazisini zapt ve tasarruf edemeyeceği belirtilmişti. Bu son fikra, şüphesiz ki, mütegalibe güruhunun gasp ve tahakkümüne karşı tanzimatın giriştiği mücadele silâhlarından en önemlisini teşkil eder ve bu keyfiyet “emniyet-i can ve mal” prensibinin her fırsat düştükçe tekrar edilmiş olmasının bir misalidir. Ancak, bu fermanın ruhuna göre, vergi hususunda vakıflarda ve haslarda bulunan halkın eskiden beri haiz oldukları muafiyet ve imtiyazların ilga edilerek herkesin müsavi tutulması lâzım geliyorsa da, tarikatlere, tekkeler ve zaviyelere eski hükümdarlar tarafından tahsis ve tayin edilmiş olan köyler hasılatının, şeyhler, zaviyedar ve mütevelliler tarafından alınmakta devam edilmesi bu kimselere tazimen ve onların ruhaniyet-i seniyyelerinden istimdat için, münasip görülüyordu ve bu nevi köy ve mezraalardan muhasıllar tarafından âşar ve tekâlif isteğiyle herhangi bir taaddî vukua gelmiyerek işin vakıf idarelerine bırakılması emredilmişti.

Tanzimat fermanının tebeanın vergi önünde müsavâtı esasını vazeden ve ruhanî, askerî eski derebeylik ananelerinin bekası halinde hususî şahısların veya hukukî şahsiyetlerin eline geçmiş olan malî, adlî ve idarî her türlü muafiyet ve imtiyazları tanımamak istiyen prensiplerinin, burada bir istisna teşkil etmesi ve tanzimat devri icraatının bazı reform prensiplerini katî ve cezrî bir şekilde tatbik edemiyerek tekkelerin ruhanî kuvvetlerinden mahrum kalmak korkusuyla önemli istisnalar kabul etmeye mecburiyet duyması dikkate değer ve bu hal, tanzimatın bazı konularda bir müddet tereddüt içinde de kaldığına işaret eder.

Yine bu hazırlık devresinde 15 Safer 1256 tarihli bir hüküm çok mühim bir reformu ihtiva ediyordu. Bu, şimdiye kadar devlet varidatının mühim kısmını teşkil etmek üzere toprak gelirinden bir hisse şeklinde aynen alınmakta ve yerine göre yarısından onda birine kadar değişmekte bulunan, âşar vergisinin nisbetini bir irade-i seniyye ile, memleketin her tarafında 1/10 olarak tesbit ve ilân etmekte idi ki bu, hazine için büyük kayıpları mucip olacak bir tedbirdi. Bu türlü bir davranışa tanzimat adamlarını sevkederek düşünceler ise, bu devre hâkim olan reform zihniyeti idi ve bu, bakımdan karakteristik bir misal teşkil etmektedir.

Osmanlı devleti nizamının esas teşkilâtı bozulup da o vakte kadar devlet namına ve sahib-i arz sıfatıyla arazi muamelelerini idare eden sipahiler ortadan kaldırıldıktan sonra, toprak işleri ile yakın alâkaları ve mahallî nüfuz ve tecrübesi bulunmayan mültezim ve memurların elinde kalan “senet verme” ve “hak toplama” selâhiyetlerinin büyük suiistimallere yol açtığı görülüyordu. Mültezim ve memurlar tarafından tanzim edilen ve bedeli alınan tapu temessüklerinin yeni devlet teşkilâtı içine bir karışıklık vesilesi olmaktan başka bir şeye yaradıkları yoktu. Yeni teşkilâta göre, devletin toprak gelirini merkezin elinde toplamak ve muamelâta yeknasak ve sağlam esaslar bulmak lâzım geliyordu. Bu sebeple eskiden mevcut olan ve mirî arazi mahlûlatının 2000 kuruşluktan aşağı olanlarının dahi o arazinin âşarını deruhte edenlere değil, tamamiyle hazineye ait bulunması 7 Cemaziyelâhir 1263 tarihli (1847) resmî tebliğ ile kabul edilmişti. Bu karar eski nizamın büsbütün mânasız ve zararlı bir hal alan bakiyelerini de bu müesseseden tasfiye etmek oluyordu.

Diğer taraftan, kız evlâtların babalarından kalan topraklar üzerinde erkek kardeşleri gibi veraset hakkına sahip olmaları imkân-

nını veren aynı tarihli kanun maddesi de, mirî topraklara ait veraset hukuku sahasında âdetâ yeni bir devrin başlangıcı gibi idi. Zira, o zamana kadar ancak erkek evlât bulunmadığı takdirde ve tapu bedeli verilmek suretiyle babalarının tarlası üzerinde hak iddia edebilen kız evlâtlar bundan sonra, bu nevi bir intikal hakkına sahip olmak suretiyle, ellerine geçen toprakları evlâtlarına bedeva olarak intikal ettirmek hakkını kazandılar. Az sonra çıkarılan diğer bir irade-i seniyye ise bundan böyle “Tâife-i nisâ üzerinde olan arazi-i miriyyenin dahi babadan olduğu gibi anadan dahi oğluna ve kızına meccanen intikal” etmesini mümkün kılıyordu. İmparatorluğun ziraî ekonomi müessesesinde tanzimat hareketinin ve zihniyetinin yaptığı bu neviden etkiler ve yeniliklerden sonra, 1274 tarihli arazi kanunnâmesi bu müesseseyi metodik bir şekilde baştan başa yeniden organize etti. Eski Osmanlı kanunnâmelerinin muhtelif tarihlerde verilmiş hüküm ve ferman suretlerinin bir araya konulmasıyla vücade getirilmiş ve sonuna da fetva şeklinde müşahhas meselelerin ilâve edilmesinden mürekkep bir codex olmasına mukabil, 1274 arazi kanunnâmesi sarîh ve mantıkî bir şekilde tertip ve tedvin edilerek büyük bir yenilik meydana getirmiştir. Bir mukaddeme ile üç bab halinde sıralanan 132 maddelik bu kanunnâmenin mukaddemesi Osmanlı imparatorluğunda mevcut muhtelif toprak nevelerinin (memlûke, mevkufe, metruke, mîriye, mevat gibi) hukukî statülerini tarif ve izah ettikten sonra mirî arazinin tasarruf, ferağ, intikal ve mahlûlât şekillerine ait hükümleri, mütaakkiben de metruk ve mevat topraklarla ilgili ahkâmı ihtiva ve tafsil etmektedir.

Mülk olan ve olmıyan topraklara ait hükümlerden çıkan mâna, 1274 kanunnâmesinin de, tıpkı eski arazi kanunları gibi Osmanlı memleketlerinde, tasarruf hakları ile birlikte rakabesi de bir mülk gibi hususî şahısların veya vakıflar gibi hukukî şahsiyetlerin elinde bulunan topraklarla, rakabesi devlete ait bulunmak itibariyle tam bir şekilde mülk olmıyan topraklar tasnifinin ortaya koyduğu ikiliği kabul etmesi şeklindedir. Kanunnâmenin diğer maddesi, çiftçi işletmeleri için ferdî tasarruf esasını açıkça kabul eder ve der ki:

“Bir karye ve kasabanın bütün arazisi toptan olarak ahalinin heyet-i mecmuasına ihale ve tefviz olunmayıp ahaliden her şahsa başka başka arazi ihale olunarak keyfiyet-i tasarruflarını mübeyyin yedlerine tapu senetleri ita edilir”. Ayrıca müşterek tasarrufa ayrılan koru, mera, orman gibi yerleri de belirtir. Ancak bunların bir veya

birkaç şahsın eline geçmesini mucip olacak şekilde ve çiftlik halinde verilmesini meneder. Böylece, ziraate kabiliyetli olan toprakların bir kaç kişinin çiftliği haline getirerek köylünün proletarya haline gelmesini de önlemek istemiştir.

Her çiftçi ailesinin müstakil küçük işletmeler halinde kendi tarlaları üzerinde çalışabilmesi için bu arazi kanunnâmesinin aldığı kanunî tedbirler, esasen Osmanlı imparatorluğunda öteden beri kabul ve tatbik edilmiş bulunmakta idi. Yeni arazi kanunnâmesi eski ve orijinal bir toprak hukuku müessesesinin esaslarını kabul etmiş bulunmakla beraber, daha fazla, bu hukuku diğer bir çok hususlarda kendilerini yeni yeni hissettirmeye başlayan yeni ve büsbütün ayrı bir nizama ait diğer hukuk kaideleri ve fikirlerle telif etmiye de çalışmıştır. 1274 arazi kanunnâmesi, ferdî tasarruf müessesesinin mahiyetini, mirî topraklardaki tasarruf hukukunun diğer bazı hususiyetlerini, bu türlü araziye devir ve ferağ meselesini ve daha bir çok esaslı konuları inceler ve salim kararlara birer madde-i kanuniye halinde bağlar.

Netice ve özet olarak denebilir ki, toprak hukuku müessesemizde, tanzimatla başlayan devri, sosyal ve ekonomik gerçekler ile hukukî nizamın birbirine mutabakat veya iftirak halinde bulunduğu bir devir olarak telâkki etmek ve bu devirle başlayan inkişafı hep bu intibak prensibi açısından mütalâa etmek ve değerlendirmek lâzımdır. Bu devir icraatının, bu sahada ananesi olan orijinal bir hukuk sistemine dayanan ve tamamen taklit eseri olmıyan muntazam ve müselsel bir arazi kanunnâmesi vücade getirmek teşebbüsünde bulunduğu muhakkaktır. Ancak, bu kanunnâme, bütünü ile, yepyeni bir nizama empoze etmek istiyen enerjik ve inkılâpçı bir ruh taşımış da sayılamaz. Görenek ve teamüller bu kanunnâmeye tamamen hâkim olmuştur ve mevcudiyetini kudretli ve devamlı bir ideolojiye bağlamış olmadığı için, tanzimatı takip eden zihnî ve idarî keşmekeş ve şuursuzluk devirlerinde çeşitli tahribata uğramıştır. Bunun tetkik ve izahına girişmek bugünkü konumuz dışında sayılmalıdır.

Tanzimat hareketinin idarî teşkilât üzerinde yaptığı tesirlere ve bu konuda getirdiği yeniliklere de gayet kısaca temas etmek isterim.

1861 de Tuna eyaleti teşkil edilerek bir tecrübe olarak mevki-i tatbiki konulduktan sonra 1864 de de vilâyetler kanunu ile imparatorluğun idarî teşkilâtı tamamen yeni esaslara bağlanmıştır. Osmanlı devletinde kuruluşundan itibaren uygulanan ve zamana göre ara

sıra tadilâta uğrayan beylerbeylik ve eyalet sistemi artık tarihe karıştıyordu. Bunun gerekçesi olarak, merkeziyet usulünde cârî olan idarî mutlakiyetin hafifletilmesi veya izalesine yardım düşüncesi hâkim olmuştu. Zaten 1856 ıslahat fermanında, tanzimat hareketinin sorumluları, halkın umumî işlere iştiraki vaadinde bulunmuşlar ve bu keyfiyeti ilân etmişlerdi.

1864 vilâyetler kanunu esas itibariyle Fransa'daki departmanlar gibi vilâyetleri, sancaklara, kaza ve nahiyelere bölmekte ve bütün idarî organları valinin emri altına vermekte idi. Bu mülkî taksimatın her derecesinde, âzasının çoğu seçim suretiyle getirilmek üzere bir meclis ve bir mahkeme kuruluyor, gayrı müslimler de buralara iştirak ediyorlardı. Kanunun esas hükümlerine göre halk, vilâyetlerdeki meclis ve mahkemelere üye seçmek suretiyle umumî meselelere, mahallî menfaatlerin gözetilmesine iştirak etmiş olacaktı. Şüphesiz ki, bunda halk hakları dikkat nazarına alınmakta ve buna göre idare cihazına bir serbestiyet ve elâstikiyet verilmek istenmekte idi. İdare ve icra kuvvetinin, kazâî ve adlî kuvvetten az çok ayrılmasından dolayı küçümsenemeyecek bir ilerleme husule gelmekte idi. Bazı yabancıların bunu kâfi bir ıslahat saymıyarak, ilk vilâyetler kanununun halka küçük bir serbesti sağlamakla beraber merkezî hükûmetin daima müslüman unsurunun üstünlüğünü ve rüçhanını muhafazaya azmettiğini iddia etmesi indî bir mülâhazadan ileri geçemez. Zira, gayrı müslim reayaya bahşedilecek aşırı müsaadelerin hükûmet aleyhinde kullanılacak bir silâh makamına geçmesi daima mümkündür ve netekim bilahara bunun acı misalleri de görülmüştür.

Diğer taraftan, Tanzimat hareketinin Osmanlı cemiyetinde ekonomik müesseselere ve sınaî faaliyete yaptığı etkileri olumlu saymaya imkân yoktur. Bu konuda yetkili ilim adamlarının tetkiklerinden anlaşılmaktadır ki, tanzimat, halkın bir çok ihtiyaçlarını değiştirerek eski sanayimizi sarsmış ve bu suretle Osmanlı ekonomik hayatının zaaf ve inhitatında müessir olmuştur. Fakat buna mukabil, batı memleketlerinde oldukça hızlanan sınaî faaliyete katılmamış, batı düşüncesini memlekete getirirken, bu sektördeki müesseselere olumlu bir etki yapamamış ve dolayısıyla modern bir endüstri vücade getirememiştir. Eski sanat şubeleri ıslâh ve yeni ihtiyaçlara göre inkişaf ettirmek gerekirken, ne devlet eliyle ne de özel sektör tarafından herhangi bir malî, sınaî tesis faaliyetine girişilmemiş, kapitülasyon rejiminin ve zihniyetinin ağır baskısı neticesinde, önemli eserler

meydana getirilememiştir. Daha sonraları Osmanlı Hayriye tüccarları ve onlara dayanan küçük sanayi faaliyetini kalkındırmak için propagandaya ve bazı teşebbüslere girişilmişse de bunun da bir semeresi görülememiştir.

Ancak, tanzimat hareketinin bu sahayı tamamen ihmal etmiş ve boş bırakmış olmasında şüphesiz ki, sorumluluk ve kifayetsizlik daha bir çok sebep ve âmillere, çok eski tarihlerden başlayan ihmellere ve kapitülasyon rejiminin patenti altına girilmiş bulunulmasına dayanmaktadır ve bütün bu tarihî gerçekleri bir arada değerlendirmek gerekmektedir.

Tanzimat hareketinin maarif alanındaki müesseseler ve teşkilât üzerindeki etkisinin de tatminkâr ve verimli olmadığı söylenebilir. Bidayette temas ettiğimiz gibi, bir maarif meclisi teşkiline ve Rüşdiye mektepleri ihdasına çalışılmakla beraber, medresenin devlet üzerinde ve maarifteki sultasını ve nüfuzunu kıramıyan tanzimatın, bütün devlet müesseselerinde benzer şekilde, maarifte de cezrî bir reform yapamadığı ve Osmanlı cemiyetinin batı medeniyeti ailesi içinde kaynaşabilmesini sağlayacak tahsil müesseselerini lâyıkıyla kuramadığı muhakkaktır. Bununla beraber, batı kültürünü alarak cemiyette yapıcı rol oynayan kişilerin sayısını arttırmak ve kara kuvvete karşı mücadele edenleri bazı bakımlardan techiz etmek hususunda yaptığı tesir ve gördüğü hizmet de inkâr edilemez.

Son söz olarak şunu belirtmek isterim:

Tanzimat hareketini, bütün bu kifayetsizliklerine ve aczine, müesseselerde ve teşkilâta da telifcilik ve yarım tedbirler seviyesinde kalmasına ve şimdiki kadar bu harekete karşı yapılmış haklı haksız her türlü tenkitlere rağmen, Gülhane hatt-ı hümayununun ilânının 125 inci yıldönümünde, memleketin bağımsızlığa, özgürlüğe ve uygarlığa doğru ilerlemesini mümkün kılan ve kolaylaştıran bir hareket olarak kutlamak ve bu harekete ön ayak olanları minnet ve şükran ile anmak millî ve vicdanî bir vazifedir.

DER WEG NACH MUDROS IM LICHTE DER ENGLISCHEN DOKUMENTE

GOTTHARD JAESCHKE

Die Akten des Foreign Office, die Prime Minister Harold Wilson in einer Parlamentsrede vom 10. Februar 1966 für die Geschichtsforschung bis Ende 1922 freigegeben hat, ermöglichen es, die Darstellung von Paul Azan in der Zeitschrift *L'Illustration* von 1921, die dem Artikel in *Bulletin*, No. 109, Cilt XXVIII, s. 141-152 zugrunde liegt, in wichtigen Punkten zu ergänzen und zu berichtigen.

Mehmet Vahidettin scheint sogleich nach seiner Thronbesteigung (4. Juli 1918) sich bemüht zu haben, den Krieg durch einen Sonderfrieden zu beenden. *The Times* vom 19. November 1918 meldet unter dem 11. aus Kairo: "Since his accession the Sultan has continually tried to secure peace on any terms in order to save his own position and preserve the status of Turkey." Vermutlich bediente er sich dabei türkischer Emigranten in der Schweiz. In dem Wochenbericht der britischen Botschaft in Bern vom 25. März 1918 heisst es, dass Ahmet Cevdet (İkdam), der gerade zu einem zweiten Besuche in der Schweiz eingetroffen sei, erklärt habe: "Even among the leading spirits of C.P.U. (=Committee Union and Progress) somebodies think that a separate peace was necessary." In einem weiteren Wochenbericht vom 3. Juni 1918 wird Vahidettin, damals noch "the heir to the Throne" als "strongly Anglophile" erwähnt. Besonders aufschlussreich ist ein Bericht vom 1. Oktober 1918: "Dr. Parodi¹ reports that Dr. Nouredine who reached Switzerland three days ago sent him today a message for His Majesty's Government from C.U.P., . . . a proposal of Kemal and Chukri², adopted seven weeks ago, to negotiate a separate peace with England. . . N. left Constantinople 10 or 12 days ago to propose separate peace to England. . . N. explains: There are three ways: (1) in Switzerland, (2) through

¹ Vertrauensmann der britischen Botschaft, früherer Beamter der ägyptischen Unterrichtsverwaltung.

² Minister für Ernährung bzw. Unterricht, am 13. Juli 1926 in İzmir zum Tode verurteilt.

Rahmy Bey at Smyrna and Mitylene, (3) on the Palestine front. Talât Pasha prefers Switzerland.”

Es mag dahingestellt bleiben, inwieweit diese Angaben der Wahrheit entsprechen. Jedenfalls steht fest, dass das Kabinett Talât Paşa nach dem Zusammenbruch Bulgariens beschloss, gemeinsam mit den Mittelmächten Präsident Woodrow Wilson um Friedensvermittlung zu bitten.

I. Washington

Am 29. September 1918, dem Tage des Waffenstillstandes von Saloniki³, befahl Kaiser Wilhelm II., den Regierungen in Wien und Istanbul mitzuteilen, dass er vorschlage, Präsident Wilson Frieden anzubieten auf der Grundlage seiner 14 Punkte (vom 8. Januar 1918) und ihn einzuladen, eine Friedenskonferenz nach Washington einzuberufen unter Aufforderung zu sofortigem Waffenstillstand⁴. Die osmanische Regierung schloss sich diesem Vorgehen umso lieber an, als Punkt 12 für die Türkei besonders günstig zu sein schien⁵. Rätselhaft ist nur die langsame Übermittlung der türkischen Note. Sie wurde am 14. Oktober vom spanischen Botschafter Staatssekretär Robert Lansing übergeben. Wilson liess sich volle zwei Wochen Zeit für seine Antwort, die Lansing am 31. Oktober^{5a} aushändigte, an demselben Tage, an dem der Waffenstillstand von Mudros in Kraft trat. Dieser grosse Zeitraum erklärt sich aus einer Gegenaktion der Ententemächte. Wilson sagte am 16. Oktober bei einem Essen mit Sir W. Wiseman, er habe von der türkischen Regierung ein direktes Gesuch um Friedensvermittlung erhalten. Er schlage den Verbündeten vertraulich einen “satisfactory peace” mit der Türkei vor, da ein solcher den deutschen Zusammenbruch beschleunigen werde. Der britische Geschäftsträger Sir Colville Barclay wurde am 17. Oktober angewiesen, gemäss einem Beschluss der “recent Paris Conference” Wilson nahezulegen, in seiner Antwort an die Türkei dieser zu empfehlen, ihre Bitte um einen Waffenstillstand zu richten an “one of the Naval or Military Commanders of the Allied forces now in touch with the Turkish forces.”

³ Jahrbuch des Völkerrechts, Bd. 8, 1922, S. 704.

⁴ Vorgeschichte des Waffenstillstandes, Berlin 1919, Nr. 13.

⁵ Belleten, XXX, s. 117.

^{5a} U.S. Foreign Relations, 1918, Suppl. I, 1, p. 428.

Bereits am 11. Oktober hatten die britischen Botschaften in Paris und Rom folgende Weisung erhalten: "We think it essential that the terms agreed to by the Conference of Prime Ministers for an armistice with Turkey should be communicated without delay to President Wilson." Nach Zustimmung der französischen und der italienischen Regierung übergab Botschafter Jusserand als Doyen am 19. Oktober Wilson diese Bedingungen. Dieser erklärte sich bereit, der türkischen Regierung zu empfehlen, um einen Waffenstillstand zu bitten, und, falls es die Ententemächte wünschten, ihr diese Bedingungen mitzuteilen (!). Sie scheinen im wesentlichen dem Entwurf des War Office vom 7. Oktober zu entsprechen.

II. Britische Waffenstillstandsbedingungen

Im ersten Entwurf des War Office "Draft Conditions of an Armistice with Turkey" von Anfang Oktober 1918 heisst es:

- 1 — British occupation of Constantinople and the Dardanelles forts.
- 2 — Free use by Allied ships of all ports.
- 3 — Surrender of all war vessels in Turkish waters.
- 4 — All Turkish mercantile shipping to be administered by the Allies.

Dazu bemerkt Arnold J. Toynbee in einem Memorandum vom 3. Oktober: "Is the occupation of Constantinople intended? Would it not be possible to avoid occupying the city itself? . . . Naval occupation of Smyrna and Adalia would be equally bitter to the Turks, and might also seriously prejudice the political settlement. . . . Turkish mercantile shipping was in great part destroyed by the Russians. The Turks take a childish pleasure in the fancy that they are building up a mercantile marine. Is it worth our while to wound them by raising this question at the moment?"

Der gleichfalls befragte Sir Mark Sykes meinte: "Delete the word Constantinople! To refrain from occupying the city would be proper tribute of respect to the Sultan who should not be humiliated in person."

Botschafter Paul Cambon sagte - offenbar ohne Kenntnis von diesem Entwurf - am 3. Oktober zu Lord Robert Cecil, er sei gegen alle demütigenden Bedingungen, insbesondere gegen die Besetzung von

Konstantinopel, wie überhaupt aller Bezirke ausser der Kilikischen Pforte. Er sehe auch keinen Grund, die Entwaffnung der Türkei zu verlangen.

Die vorläufig abschliessende Fassung der Bedingungen des War Office ist vom 7. Oktober 1918 datiert. Sie zeigen eine erstaunliche Ähnlichkeit mit den Bedingungen, die später in Mudros der türkischen Delegation mitgeteilt wurden⁶:

1 — Immediate demobilisation of the Turkish army except for such troops as are required for the surveillance of the frontiers and determined later by the Allies (= 5, 27. X. 1918).

2 — Opening of the Dardanelles and Bosphorus and access to the Black Sea. Allied occupation of Dardanelles and Bosphorus forts. (1)

3 — Free use by the Allied ships of all ports and anchorages now in Turkish occupation and denial of their use by the enemy. (8)

4 — Surrender of all war vessels in Turkish waters or in waters occupied by Turkey. These ships to be interned at such port or ports as may be directed. (6)

5 — Wireless telegraphy and cable stations to be administered by the Allies. (12).

6 — Positions of all minefields, torpedo-tubes and other obstructions in Turkish waters to be indicated and assistance given to sweep or remove them as may be required. (2)

7 — All available information as to mines in the Black Sea to be communicated. (3)

8 — Use of Constantinople as a Naval Base for the Allies and use of all ship repair facilities at all Turkish ports and arsenals. (9)

9 — Facilities to be given for the purchase of coal, oil-fuel and naval material from Turkish sources. (14)

10 — Occupation by Allied troops of important strategical points. (7)

11 — Allied control officers to be placed on all railways, including such portions of the Trans-Caucasian railways now under Turkish control, which must be placed at the free and complete disposal of the Allied authorities. This clause to include Allied occupation of Baku and Batum. (15)

⁶ Ali Türk geldi, Mudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi (Ankara 1948). S. 69.

- 12 — Allied occupation of the Taurus tunnel system. (10)
- 13 — Immediate withdrawal of Turkish troops from Nord-West Persia and Trans-Caucasia to behind the pre-war frontier. (11)
- 14 — The surrender of all garrisons in the Hejaz, Assir, Yemen, Syria, Cilicia, and Mesopotamia to the nearest Allied Commander or Arab representative. (16)
- 15 — The surrender of all Turkish officers in Tripolitania and Cyrenaica to the nearest Italian garrison. (17)
- 16 — The surrender of all ports occupied in Tripolitania and Cyrenaica, including Misurata, to the nearest Allied garrison. (18)
- 17 — Surrender of all Germans and Austrians, naval, military, and civilian, to the nearest British or Allied Commander. (19)
- 18 — Compliance with such orders as may be conveyed for the disposal and disposition of the Turkish Army and its equipment, arms and ammunition, including transport. (20)
- 19 — Appointment of Allied officers to control Army supplies. (21)
- 20 — All Allied prisoners of war and Armenian interned persons and prisoners to be collected in Constantinople and handed over unconditionally to the Allies. (4)
- 21 — Obligation on the part of Turkey to cease all relations with the Central Powers. (23)
- 22 — It should be made clear: - (a) That in case of disorder in the six Armenian vilayets the Allied reserve to themselves the right to occupy any part of them. - (b) That in connection with Clauses 10, 11 and 12 the towns of Sis, Hajin, Zeitun, and Aintab should be occupied. (24)

III. Athen

Als "Military Commander of the Allied forces" kam in erster Linie General Edmund Allenby in Betracht, dem es am 19. September 1918 gelungen war, die türkische Palästinafront zu durchbrechen. Diese Niederlage war so vollständig, dass, auch ohne den fast gleichzeitigen Zusammenbruch der Front der Mittelmächte in Makedonien, der osmanischen Regierung gar nichts anderes übrig blieb, als den Kampf einzustellen. Die Oberste Heeresleitung mit Enver Paşa an der Spitze wollte dies freilich noch nicht einsehen.⁷ So kam es zu

⁷ Vgl. Armeerlass Enver Paşas vom 13. Oktober 1918 (Türk İstiklâl Harbi, Bd. I, Ankara 1962, S. 199).

der Privatinitiative des Valis von İzmir Rahmi Bey. Er scheint sofort nach dem Waffenstillstand von Saloniki in İstanbul das Kabinett gedrängt zu haben, einen entsprechenden Schritt zu unternehmen wie die Bulgaren. Am 4. Oktober kehrte er nach İzmir zurück und schickte am selben Tage seinen Hukuk İşleri Müdürü Ch. Carabiber, einen levantinischen Griechen, in Begleitung des Kaufmanns Giraud mit folgendem Schreiben nach Athen:

(Rahmy Bey to Earl Granville) Smyrne, le 4 Octobre 1918
Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur d'introduire, par la présente, auprès de votre Excellence Ch. Carabiber Bey, Directeur du Contentieux du vilayet d'Aidin, mon homme de confiance que j'ai chargé d'une mission confidentielle auprès d'elle et du Gouvernement qu'elle représente. C. Bey est accompagné de M. Charles Giraud que votre Excellence a déjà eu l'occasion de connaître.

Le Gouvernement britannique est, sans doute, au courant de l'attitude que j'ai gardée pendant toute la durée de cette guerre à laquelle le Gouvernement ottoman a participé contrairement à l'avis que j'avais déjà émis alors, vis-à-vis des sujets des Gouvernements de l'Entente et des sentiments que j'ai toujours témoignés à l'égard de leurs nations: partisan, dès la première heure, de la nécessité pour mon pays de conclure une paix séparée avec l'Angleterre et ses Alliés - politique qu'il m'a été jusqu'ici impossible, malgré mes efforts, de faire prévaloir, je me suis décidé aujourd'hui, où je me vois en mesure de le faire, à assumer cette lourde et difficile tâche. Je viens de rentrer de Constantinople, où, après m'être mis en contact avec tous les facteurs politiques influents, d'opinions contraires au Gouvernement actuellement encore au pouvoir, j'ai assuré tous les moyens de faire tomber le Gouvernement actuel et d'arriver au pouvoir pour travailler dans le sens d'une paix isolée avec les Gouvernements de l'Entente, si ces derniers me font des propositions de paix acceptables et veulent bien ainsi faciliter ma tâche.

C. Bey a pour mission de prendre connaissance, pour me les communiquer, des propositions de paix que le Gouvernement de Sa Majesté britannique et ses Alliés auront à me faire et de s'entendre, dans les grandes lignes, avec votre Excellence. La Chambre ottomane devant se réunir le 10 octobre, il est nécessaire que mon délégué puisse être de retour avant cette date, afin, de mon côté, j'entreprene, en

temps utile, l'oeuvre que je me suis assignée. Dans l'espoir que le Gouvernement de Sa Majesté britannique voudra bien me donner, plus qu'à un autre homme politique turc, la possibilité d'arriver à une entente, je prie etc. etc.

Le Gouverneur Général du Vilayet d'Aidin Rahmy

Als der Kommandant der britischen Mittelmeerflotte Vizeadmiral Sir Arthur Somerset Gough Calthorpe am 5. Oktober die Ankunft der beiden Unterhändler auf einem Motorboot vor Midilli erfuhr, stellte er zur Weiterfahrt nach Athen den kleinen Kreuzer "Liverpool" zur Verfügung und erstattete Meldung nach Paris und London. Darauf liess Lloyd George Botschafter Granville folgende Weisung zugehen: "... You must first satisfy yourself that he is properly accredited by the Turkish Government. The British Government are anxious that all preliminary discussions shall take place with General Allenby. ... Make no communication to anyone in Athens."

Lord Granville berichtete über seine erste Besprechung mit beiden Abgesandten Rahmi's am 6. Oktober: "... I saw Giraud and Carabiber Bey on board... Liverpool this evening. ... Rahmy Bey considers himself able to obtain power and make peace (under the following conditions):

1 — Constantinople to remain the capital, the Straits to remain under British control with the right to fortifications, but complete guarantee for the freedom of passage for the ships of all nations.

2 — Completely free Governments for Syria, Arabia, Mesopotamia and Armenia but with retention of nominal Turkish sovereignty.

3 — Bulgaria: retention of the 1914 frontier.

4 — The Entente to substitute their guarantee for that of Germany for paper money in circulation and to grant credit for some further issue, of course in return for some sort of financial control and other economic advantages.

5 — The Entente to promise immediate naval and military assistance if it should be required to eject the Germans from Constantinople.

6 — The question of the Khalifate not to be raised, thus leaving it as before the war.

7 — The Entente to show clearly no other Turkish statesman could get such good terms."

C. Bey habe betont: "If no fortifications (of the Dardanelles) were allowed Constantinople would be at mercy of say: Greece." Auf seine Bitte hin verständigte Lord Granville von seiner Unterredung die Botschafter Frankreichs und der U.S.A. mit dem Ersuchen um Berichterstattung an ihre Regierungen.

Im Widerspruch zur Anweisung über die Prüfung der Vollmacht Carabibers ordnete Lloyd George etwas voreilig am 6. Oktober an, dass er zusammen mit Giraud sofort nach Port Said zu bringen sei, um mit General Allenby zu verhandeln. Die Admiralität erteilte daher dem Kommandanten des Kreuzers "Liverpool" einen entsprechenden Befehl. Lord Granville berichtete indessen am 7. Oktober: "As C. is accredited only by Rahmy I am keeping cruiser here until further instruction from you." Er habe ferner den britischen Vizekonsul in Midilli um strengste Geheimhaltung ersucht, die griechische Presse melde aber bereits, dass C. und G. über Friedensbedingungen mit den Alliierten verhandelten. C. schrieb ihm zur Ergänzung seiner Unterredung am gleichen Tage folgenden Brief:

Monsieur le Ministre,

Revenant à la conversation que j'ai eu l'honneur d'avoir hier avec votre Excellence, je m'empresse de porter à sa connaissance, à titre d'informations supplémentaires et pour plus de précision, que son Excellence Rahmy Bey adhère complètement à l'article 12 du message du Président Wilson de janvier 1918 concernant l'Empire ottoman, et qu'il accepte sans réserves les principes généraux exposés également par le Président Wilson dans son discours de juillet 1918. . . . Veuillez, M. le Ministre, porter la teneur de cette communication à la connaissance de leurs Excellences les Ministres d'Amérique et de France et agréer etc. etc..

Am 8. Oktober berichtete Lord Granville: "The captain (Tomlin) told me that G. and C. had been attacked at Mitylene by journalists to interview them. . . . M. Venizelos asked me about the reported visit of Turkish delegates. . . . I could not deny it, but (I said that) it did not appear to me to be very important. . . . I trust I did right in not obeying Mr. Lloyd George's instruction to send the delegates to Port Said. "Am selben Tage erhielt er von Robert Cecil folgende Weisung: ". . . If Rahmy wants to discuss with us he must first displace the present Government at Constantinople. (Then) we should be ready to discuss an armistice. . . . General Allenby should be appro-

ched. . . . Terms proposed (by R.) would be quite unacceptable." Hierauf berichtete Lord G. am 9. Oktober: "C. expressed great disappointment. I said that I . . . could only presume that His Majesty's Government would listen to nothing but unconditional surrender as in the case of Bulgaria. . . . Liverpool sails this evening for Mitylene."

Feldmarschall Sir Henry Wilson, Chef des Imperial General Staff, hatte am 7. Oktober General Allenby vorsorglich folgendes Telegramm gesandt: "We hear that the Turkish Government has sent an Envoy to Mitylene to proceed to Athens there to discuss terms of peace. Lord Granville has been informed to satisfy himself as to the Envoy's credentials and if these are satisfactory he has been told to send on the Envoy to you at Port Said and to inform you he is so doing. If then you have a meeting with the Envoy the following headings for an Armistice are sent to you as a guide." (Text der vom War Office ausgearbeiteten Bedingungen, s. o.) Noch am 14. Oktober scheint War Office mit der Möglichkeit von Verhandlungen in Port Said gerechnet zu haben. Denn an diesem Tage teilte es dem India Office folgende Zusätze mit, die The Army Council wünsche und General Allenby telegraphiert habe "for use in case of a Turkish appeal for an armistice: to paragraph 13: 'and in Thrace behind the Enos-Midia line' .- to p. 17: '(I) The recall of all Turkish subjects from Afghanistan and adjoining regions. (II) The handing over of all deserters from His Majesty's forces to the British Military authorities, together with any other British subjects whose surrender may be demanded by His Majesty's Government.'-to p. 20: 'All trophies captured from the Allies to be handed over'. The Army Council propose to acquaint General Allenby of any additions which may be concurred in and to inform General Milne and C.-in-C., India, of the complete terms." India Office erklärte am 17. Oktober sein Einverständnis.

IV. Bern

Parallel zu der Aktion in Athen lief eine solche in Bern. Botschaftsrat Sir Horace Rumbold berichtete am 2. Oktober: "Hakki Halid came today with Parodi (and brought) a message from the Turkish Military Attaché: what conditions Turkey might hope to

obtain if she made peace at once?" Am 3. Oktober antwortete Foreign Office: "Nothing is to be gained by discussing peace proposals with any person not fully accredited by the Turkish Government in power. "Am 4. Oktober berichtete R.: "On October 2nd, Whittall informed me: Rushdi Bey arrived . . . direct from the Sultan, . . . conferred at Geneva with Mahmoud Moukhtar Pasha, Salih Pasha and Munir Pasha, . . . drawn up a Note . . . ; Agathon (Boghos Nubar's agent in Switzerland) was chosen as intermediary . . . I received him today (in Gegenwart des Botschafters Lord Acton). He suggests peace on the following basis:

1 — Autonomy of Hejaz, Syria, Palestine and Mesopotamia under suzerainty of the Sultan (as) Egypt before the war.

2 — British support in annihilation of C.U.P.

3 — Maintenance of the Sultan on the throne.

4 — Alliance with Great Britain.

5 — Constitutionnel reforms in the provinces of Turkey to be carried out under British control.

6 — Organisation of an army of 300,000 to 500,000 men composed of deserters to march on Constantinople in conjunction with British forces and overthrow the present régime.

7 — Despatch of a Turkish general (probably Mahmoud Moukhtar Pasha) to Egypt for the purpose of raising among the Turkish prisoners a force to cooperate with the army of deserters and British forces above mentioned.

8 — Cooperation of the King of the Arabs in this movement.

9 — Restoration of the Turkish-Bulgarian frontier previous to 1912.

10 — Retrocession of Mitylene, Chios etc. to Turkey.

11 — Execution of the Treaty of Lausanne (1912).

In a written memorandum Agathon explains: The Sultan, desirous of peace with England, but dreading assassination at the hands of Enver Pasha, . . . desires to know: (a) whether England will preserve the independence of Turkey; (b) whether England will maintain him on the throne."

Ergänzend hierzu heisst es in einem Bericht vom 5. Oktober:

"Ruchdi Bey arrived direct from the Sultan; he is related to Nadji Bey (the First A. D. C. of the Sultan) and son-in-law of Kiamil Pasha." Die von Agathon überbrachte Note lautet:

“Ma modeste impression: Le Sultan désire la paix. Mais il n’a pas assez de prestige pour les forcer de demander la paix, ni assez de force pour les abattre (comme Mahmoud II en 1826) et faire directement les démarches de la paix sachant que les Unionistes sont capables de l’assassiner. . . . Le Sultan connaissant les infamies des dirigeants (entrée en guerre contre l’Angleterre et la France, massacres etc.) se demande naturellement si les Alliés pardonneront tant de crimes et laisseront encore une Turquie indépendante et lui permettront de garder le trône de la Turquie. (Prémémoire rédigé par le groupe de personnes turques.)”

Am 14. Oktober berichtete Rumbold, dass der türkische Gesandte (Fuad Selim) am 10. einem Mittelsmann gegenüber erklärt habe, er habe sofort nach dem bulgarischen Waffenstillstand Talât Paşa gedrängt, unverzüglich um Frieden zu bitten. Dies wiederholte er am 19. in einem langen Telegramm an İzzet Paşa. Das Kabinett ermächtigte ihn am 20., Lord Acton ein Friedensangebot zu machen.

Merkwürdigerweise behauptete Militärattaché Halil Bey am 21. Oktober, von İzzet Paşa, seinem persönlichen Freunde, ermächtigt zu sein, den britischen Botschafter nach den Mindestbedingungen für Abschluss eines sofortigen Friedens zu fragen, um “to avoid prolonged discussions”. Fuad Selim sprach mit Recht seine Verwunderung darüber aus, dass eine Weisung von solcher Tragweite dem Militärattaché und nicht ihm zugeing. Lord Acton bat hierauf am 22. Oktober um die Ermächtigung, mit Halil, der offenbar im Besitz von “full credentials” sei, Verhandlungen aufzunehmen. Er wurde am 24. davon unterrichtet, dass diese in Mudros geführt würden. Dr. Parodi möge Halil sagen, dass nach seiner Überzeugung die einzige Hoffnung für die Türkei darin bestehe, sofort die Waffenstillstandsbedingungen (in Mudros) anzunehmen. Am 24. liess Fuad Selim Lord Acton folgende Note zugehen:

Légation Impériale Ottomane

le 24 Octobre 1918

Monsieur le Ministre,

J’ai l’honneur de porter à la haute connaissance de Votre Excellence que le Gouvernement Impérial Ottoman désirant rétablir les relations d’amitié avec le Gouvernement de Sa Majesté Britannique vient de me charger par un télégramme daté du 20 Octobre 1918, de Lui proposer par l’entremise de Votre Excellence la paix

sur les bases suivantes: 1° Conclusion d'un armistice; 2° Reconnaissance par le Gouvernement Britannique et ses Alliés de l'autonomie administrative, sous la souveraineté ottomane des provinces Arabes se trouvant actuellement sous l'occupation étrangère; 3° Sauvegarde de l'indépendance politique et économique de l'Empire Ottoman; 4° Concours du Gouvernement Britannique pour parer à une éventuelle crise financière.

Le Ministre de Turquie Fouad Sélim

à Son Excellence Sir Horace Rumbold.

Der französische Botschafter Dutasta erhielt am 25. eine entsprechende Note. Er erklärte seinem britischen Kollegen gegenüber die türkischen Bedingungen für gänzlich unannehmbar. İzzet Paşa soll am 25. in sieben Telegrammen Fuad Selim angewiesen haben, auf Antwort zu drängen. Pichon meinte am 26., er halte vor Verhandlungen in Bern Vorbesprechungen in Paris und Rom für notwendig. Lord Derby erwiderte ihm, dass die Verhandlungen in Mudros stattfänden. Am 27. wurde Lord Acton angewiesen, F. Selim zu sagen, dass der Waffenstillstand "elsewhere" abgeschlossen würde. Am 31. beantwortete er die türkische Note wie folgt: "... It is not the intention of His Majesty's Government to pursue any conversations at Berne."

V. Mondros

Aus den Akten des Foreign Office geht nicht hervor, wann die britische Regierung beschloss, die Verhandlungen in Mondros zu führen. Es sprechen aber Gründe für die Vermutung, dass sie dies schon am 7. Oktober für zweckmässig hielt. Denn an diesem Tage wurde Sir Arthur Calthorpe angewiesen, sich mit seinem Geschwader dorthin zu begeben⁸. Auch die osmanische Regierung scheint nach dem Scheitern der Aktion Rahmi Beys trotz gleichzeitiger Fortsetzung des Versuches in Bern ihre Hoffnung in erster Linie auf Mondros gesetzt zu haben. Dazu dürfte sie besonders durch General Townshend bewogen zu sein, der am 15. Oktober seinem "Freunde" Rauf Bey seine Vermittlung anbot, die der Ministerrat am 16. annahm. Die Townshend am 17. übergebenen "Bedingungen"

⁸ Belleten, XXVIII, s. 144.

entsprechen im wesentlichen denen, die das Kabinett am 20. für Bern annahm⁹.

Am 20. Oktober telegraphierte Townshend von Midilli: "I have been given my liberty by the new Turkish Government and charged with mission to British Government asking for peace on the following terms: - (a) Turkey desires above all things to be friendly to England; (b) Turkey is ready to give autonomy to occupied territory under the sovereignty of the Sultan; (c) Asks England to stop active operations at once; (d) Hopes England will give financial aid to Turkey should latter need it. . . . İzzet Pasha . . . hopes that England will not drive Turkey with her back to the wall, for he said that Turkey is not Bulgaria and there is honour in her army. . . . Raouf assures me: "We trust England will find it more to her benefit to have a friendly and obedient Turkey than drive us to necessity of desperate resistance by dictating impossible terms." I should ask the Turks to open the Dardanelles at once for I am sure they will accept, this will . . . compel the German force at Constantinople to surrender. . . ."

Townshend wurde am 20. ersucht, zunächst in Mondros zu bleiben. Calthorpe berichtete am 21.: "I have had several long conversations with General T. I am convinced that nothing would be more disastrous to our prestige throughout the East than the prospects of an Allied force going up the Dard. under any but a British Admiral. I beg Their Lordships to press this view on the Government. . . . A Fleet under French command going up to Constantinople would be deplorable. General T. thinks that the Turks would be willing to send plenipotentiaries now to treat for peace with British representatives. Hierauf erhielt C. am 22. Oktober folgende Weisung: "We agreed with France and Italy that an armistice might be concluded by any of the three Powers to which the Turkish Government might make advances on the following conditions: 1 — 24.¹⁰ The first four conditions are of such paramount importance and if completely carried out will so inevitably make us master of the situation that we do not wish you to jeopardise obtaining them, and obtaining them

⁹ Sir Charles V.F. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia* (London 1920), s. 379; *Belleten*, XXVIII, s. 146.

¹⁰ Türkgeldi, *Moundros*, s. 69. Die Bedingungen, die am 7. Oktober vom War Office ausgearbeitet worden waren (s. o. S. 4), sind offenbar schon vor dem 11. in dieser Reihenfolge umgestellt und durch Klausel 13 und 22 ergaenst worden.

quickly by insisting unduly on all or any of the rest, or indeed by raising any particular one of the remaining twenty if you think it might endanger your success in getting the vital four at once."

Am gleichen Tage (22.) liess die britische Regierung durch ihre Botschaften in Paris, Rom und Washington die dortigen Regierungen wie folgt unterrichten: "British Government have authorised (Calthorpe) to discuss armistice with accredited Turkish representatives. We have told (him) to obtain if possible all the conditions suggested at Versailles, but in our judgement the immediate opening of Dardanelles and Bosphorus and secure access to Black Sea are of such paramount importance . . . that if he can obtain these he may accept armistice at once." Pichon erklärte es Lord Derby für unhaltbar, die in Versailles vereinbarten Bedingungen ohne vorherige Beratung der Verbündeten abzuändern, war aber am 26. (nach einer Unterredung zwischen Clemenceau und Lord Milner¹¹) damit einverstanden, dass "if we could get the four vital points we need not stand out over the rest, though of course the more we could get the better." Wenn hiernach über die den Türken vorzulegenden Bedingungen zwischen den Alliierten Einigkeit herrschte, so war dies offensichtlich nicht der Fall hinsichtlich der alleinigen Verhandlungsvollmacht für Calthorpe. Marineminister Leygues verlangte von vorn herein die Mitbeteiligung von Admiral Amet. Am 27. und 28. Oktober äusserte dieser einen solchen Wunsch, aber, wie C. berichtete, "without success", da er ihm durch Vorlage der türkischen Vollmacht beweisen konnte, dass die türkische Delegation nur berechtigt war, mit den Engländern allein zu verhandeln. Gleichwohl fand noch am 30. Oktober in Paris eine heftige Diskussion statt, worüber Lord Derby am 31. berichtete: "The French protested against the exclusion of (Amet) from the negotiations and insisted that he and the Italian Admiral must also sign the armistice." Die Italiener fassten sogar schon eine militärische Operation gegen İzmir ins Auge, wohin sie bereits am 8. Oktober den Kreuzer "Piemonte" geschickt hatten, "to take part in any possible Allied action at Smyrna." Wie sehr die britische Regierung mit einer italienischen Landung dort rechnete, zeigt ein Erlass an Lord Rodd vom 28. Oktober: "If Italian troops land Greek troops

¹¹ Sir C. E. Callwell, Field-Marshal Sir Henry Wilson. *His Life and Diaries* (London 1927), Vol. II, p. 140.

will certainly also demand permission to land and in view of the very large Greek interests in Asia Minor His Majesty's Government would feel great difficulties in refusing the permission. You should express hope therefore that Italian troops will take no action."

Unter diesen Umständen wird verständlich, warum Calthorpe schliesslich eine so kurze Frist für die Unterzeichnung stellte und die türkische Delegation nötigte, sie noch vor Eingang der endgültigen Zustimmung ihrer Regierung zu vollziehen.¹² So konnte er am 30. Oktober den Abschluss des Waffenstillstandes melden. Das britische Kriegskabinett beglückwünschte ihn zu "the able and successful negotiations".

Am 31. berichtete C. über "points which call for remarks": "Clause 7: It will be observed that there is nothing in this clause or elsewhere in the Armistice which permits Constantinople to be occupied unless the security of the Allies is threatened. - Clause 24 (b): "... occupation of Sis ... Aintab .. omitted, as this is secured in case of necessity under Clause 7" und auf Wunsch der türkischen Delegation: "Most secret. ... Clause 1, 2 - That if it can possibly be avoided no Greek men of war may go to Constantinople or Symrna ... to avoid possible bloodshed. Clause 7 - They strongly ask that there may be no question of occupying Constantinople unless some definite necessity arises such as failure of Turkish Government to maintain order or to protect the persons and property of Allied subjects."

Das Kriegskabinett beschloss nach Eingang dieses Vorschlags, "that it would be preferable in view of the bitter national animosity between Turks and Greeks to avoid Greek participation in military action against Constantinople itself; ... at any rate presence of Greek forces at Symrna may be avoided which apart from Turkish objections will raise in an acute form the controversies with Italy as to Asia Minor. They would deprecate any assurance to the Turkish Government that they would not occupy Constantinople. Many of them feel strongly that it is only by such occupation that the facts of the situation can be effectively brought home to Turkish mentality". Auf Weisung von Lloyd George und Mr. Balfour wurde Calthorpe am 1. November davon verständigt, "that the Turkish request that

¹² Türkgeldi, s. 60, 63.

Greek ships should not go to Constantinople cannot be granted, but that he should arrange that Greek ships are kept in the background as far as possible."

Townshend äusserte zu Sir Mark Sykes in Rom am 4. November: "The Turks are delighted over the Armistice. . . . The Allies will get great reception at Constantinople." Pierre Loti schrieb in "L'Echo de Paris" vom 1. November: "The Turks were never really enemies of France. They represent healthiest, best and most tolerant element in the East." (Bericht von Lord Derby).

VI. Aktion Haim Nahoum

Zu den merkwürdigsten Beschlüssen des Kabinetts İzzet Paşa gehört der verfrühte Versuch, die am 20. April 1917 durch die Regierung Talât Paşa abgebrochenen diplomatischen Beziehungen zu U.S.A.¹³ wiederaufzunehmen. "Le Moniteur Oriental" vom 8. März 1919 brachte darüber eine Unterredung mit Hahambaşı Haim Nahoum: "Le mercredi, 23 oct., j'ai été appelé chez İzzet Pacha, qui m'a dit. - 'Le gouvernement ottoman se trouve dans des moments terribles. Nous sommes à la veille de l'armistice, c'est à dire à la veille d'une rupture avec l'Allemagne. Nous allons vous charger officieusement de tâcher de renouer les relations politiques avec les États-Unis et d'obtenir le retour de M. Elkus.' - 'Je répondis que la mission me paraissait difficile, l'opinion publique en Amérique étant hostile au pays à cause des massacres et des déportations.' - 'Je le sais, mais vous avez ma parole d'honneur, et vous pouvez hardiment l'affirmer, les coupables seront punis, fussent-ils même ministres.' . . . Le lendemain, j'ai été reçu par le prince-héritier qui était au courant de ma conversation avec İzzet pacha. . . . J'ai été reçu ensuite, en audience par sa Majesté qui, très émue, me confirma la mission en me chargeant de faire pour le mieux. . . . Je suis arrivé à la Haye le 6 nov.^{13a} Weiter kam er nicht, weil alle britischen Passbehörden strikte Anweisung hatten, ihm das Einreisevisum zu verweigern.

¹³ Die Welt des Islams, N. S., Bd. VIII, s. 224 (Ein Amerikanisches Mandat für die Türkei?).

^{13a} Laurence Evans, U.S. Policy . . . (Baltimore 1965), p. 85.

VII. Ausführungsbedingungen von General Allenby

Am 7. Februar 1919 kam General Allenby nach Istanbul, wo er Kriegsminister Ömer Yaver Paşa und Aussenminister Mustafa Reşid Paşa "vorladen" liess und ihnen folgende Bedingungen vorlas, ohne eine Diskussion darüber zuzulassen. Er berichtete am 8. dem War Office: "I arrived at Constantinople in the morning of the 7 th of February and made an official entry at 10 a. m. In the afternoon I received the Turkish Ministers of Foreign Affairs and War in presence of the High Commissioner (Calthorpe), and informed them that the conditions given below were to be carried out at once in the area under the command of my force. I allowed no argument or discussion of these conditions by them. The conditions were as follows¹⁴:

1 — Ali İshan (sic!), G.O.C. 6 th Army, to be removed.

2 — 6 th Army to be disarmed, and its guns, machine-guns, and rifles to be handed to me at appointed place.

3 — Inhabitants will be disarmed when ordered by me.

4 — Such Turkish gendarmerie in areas under my control as are not required by me will be disarmed and demobilised under my orders. Turkish gendarmerie in areas under my control to be directly demobilised under my orders.

5 — Such Turkish officials as are reported unsatisfactory will be removed by my orders. The names of officials to replace these are to be submitted to me for my approval.

6 — Armenians will be repatriated by me when this is desirable. Their houses, lands, and property are to be restored now. Facilities shall be given for my officers to visit any places to assist in repatriation and to estimate cost of damage done to property of Armenians.

7 — At my discretion I shall arrest any persons charged with crimes, and any persons charged with conduct likely to cause agitation and disquiet.

8 — I shall control all railways east of Konia.

¹⁴ Schriftlich wiederholt in einer Note Calthorpes, die dem Kriegsministerium am 11. Februar zugeht (Türk İstiklâl Harbi, I, s. 100); türk. Übersetzung auch bei Türkgeldi, s. 111, Galip Kemali Söylemezoğlu, Başımıza Gelenler, s. 60 und Ali İhsan Sâbis, Harb Hatıralarım, V, s. 14; der englische Originaltext wird hier erstmalig veröffentlicht.

9 — I shall control all telegraphs and telephones in area under my control. No Turkish cipher telegrams will be accepted.

10 — I propose to repatriate troops of the disbanded 6 th Army at the rate of 900 a week, commencing on (date to be arranged later).

11 — Turkish authorities are to surrender all deserters, including those of our Indian army.

12 — It must be understood that I have the power to occupy any place I wish.

Note. - The word 'control' in paragraph 8 means: the Egyptian Expeditionary Force shall have power to extend Bagdad railways to effect any kind of transport by rail whether military or civil traffic, in such a manner and at such times as Egyptian Expeditionary Force may direct; similarly the E.E.F. shall have power to prevent Bagdad railways from carrying any kind of traffic at any time.

Die Übergabe indischer Deserteure sah nicht nur das War Office in seinen Zusätzen zum Waffenstillstandsentwurf vom 14. Oktober 1918 vor (s. o.), sondern auch ein Vorschlag des India Office vom 17. Dezember 1918: "All deserters should be apprehended and handed over to the British authority for return to India." High Commissioner Calthorpe wurde am 23. Dezember angewiesen: "All deserters from the Indian Army shall be arrested and sent under escort at first opportunity to Egypt or Mesopotamia." Am 28. Januar 1919 erhielt er eine gedruckte Namensliste: "Nominal Role of Indian Prisoners of War, suspected of having deserted to the enemy or of having given information to, or otherwise assisted the enemy, after capture." Es handelt sich fast ausschliesslich um Muslime aus dem heutigen Gebiet von Pakistan, die 1916 während der Belagerung von Kut-el-Amara 1916 zu den Türken übergelaufen waren.

İNGİLİZ BELGELERİ İŞİĞİNDA MONDROSA GİDEN YOL

(TÜRKÇE ÖZET)

VI. Sultan Mehmet tahta çıktığındanberi bazı şartlarla özel bir sulh istemişti. Bern'deki İngiliz sefaretinin mutemedi olan Dr. Parodi 1 Ekim 1918 de (Kara) Kemal ve Şükrü adlı vekillerin de aynı teklifte bulduklarını ve hedefe varmak için şu üç yolu düşündüklerini sefaretine bildirdi: 1 — İsviçre üzerinden, 2 — Rahmi Bey vasıtasıyla İzmir-Midilli üzerinden, 3 — Suriye hududunda. Talât Paşa İsviçre üzerinden olan yolu tercih ediyormuş.

Bulgaristan'ın mütareke yapmasından sonra Merkezî Avrupa Devletleri Başkan Wilson'un aracılığını isteyince İngiliz hükûmeti Paris Başvekiler konferansında kararlaştırılan ve Türkiye ile yapılacak mütareke ile ilgili olan şartlarının Wilson'a bildirilmesini teklif etti. Bu şartlar 27-28 Ekimde Amiral Calthorpe'un Mondros'ta Osmanlı delegasyonuna bildirdiği şartlarla aynı gibi idi. (Bak: Ali Türk geldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, s. 34-48).

Bu şartlar, bazı ufak farklarla War Office'in 7 Ekim'de hazırladığı ve müzakereleri idare etmekle görevlendirileceği sanıldığı için General Allenby'e gönderilen şartlarla da uygunluk halindeydi. Zira 4 Ekim'de Rahmi Bey, mutemedi Karabiber'i bir takdim yazısı ile birlikte Atina'daki İngiliz Büyükelçisi Lord Granville'e gönderdi. Yazıda R.'nin harp boyunca bütün kalbiyle itilâf devletlerini tuttuğu ve daima İngiltere ile bir özel sulhun yapılmasını teklif ettiği, şimdi bunun için bir fırsatın mevcut olduğu açıklanarak itilâf devletleri uygun sulh tekliflerinde bulunurlarsa (Talât) hükûmetini devirebileceğini, fakat bunların Meclisi Mebusan'ın açılış günü olan 10 Ekim'e kadar kendisine bildirilmesi lâzım geldiğini ileri sürüyordu. Lloyd George, Lord Granville'den Karabiber'in usule uygun bir şekilde yetkili olup olmadığının tesbit edilmesini, eğer yetkili ise General Allenby ile müzakerelerde bulunmak üzere Port Said'e götürülmesini istedi. Lord Granville 6 Ekim'de Karabiber'in yetkili olmadığını, ancak Rahmi Bey'in hayalî sulh şartlarını getirdiğini bildiriyordu. Bunun üzerine sefir, verilen talimat gereğince Karabiber'e eğer

Rahmi Bey müzakerelerde bulunmak istiyorsa evvelâ hükümeti devirmesi gerektiğini söyledi. Karabiber büyük bir hayal kırıklığı ile 9 Ekimde İzmir'e döndü.

Sefir Lord Acton Bern'de Türklerin özel bir sulh hakkında müzakerelerde bulunmak istediklerini açıkladığı zaman da kendisine ancak usule uygun yetki sahibi kimselerle görüşmesi söylenmişti. 4 Ekim'de Boghos Nubar Paşa'nın Agathon isminde bir ajanı da buraya gelerek Sultan namına Karabiber'in Atina'da bildirdiğine benzer şartlar teklif etti. Verdiği bir memorandum'da Padişahın Enver Paşa tarafından öldürülmekten korktuğu için doğrudan doğruya vasıtasız olarak hareket edemediği kaydedilmekte ve İngiltere'nin Sultanın tahtta kalması şartıyla Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyıp tanımıyacağı sorulmakta idi. Bundan sonraki haftalarda sefir Fuat Selim Bey bu meseleyi inceledi ve 24 Ekim'de bir nota ile İzzet Paşa hükümetinin müzakereler için kendisine yetki verdiğini bildirdi. Foreign Office'den aldığı talimat üzerine Lord Acton mütarekenin "başka bir yerde" yapılacağı cevabını verdi.

General Townshend de mütarekenin diğer bir aracısı idi. 20 Ekim'de kabul edilemeyecek teklifler getirdi ve Amiral Calthorpe'a Türklerin yetkili temsilcileri göndermeğe hazır olduklarını bildirdi. Bunun üzerine C.'a 22 Ekim'de şu talimat verildi: "Fransa ve İtalya ile, Türkiyenin mütareke için hangi devlete müracaat ederse, o devletin malûm 24 şartla mütareke yapabileceği hususunda mutabık kaldık". İlk dört şart çok önemli idi ve Calthorpe'den bunları muhakkak kabul ettirmesi istenmişti. Bunu temin edebilmek için de diğer noktalarda biraz taviz verilebilecekti. Fransa hükümeti bu prensible mutabık kaldı, ancak müzakerelere Amiral Amet'in de iştirakini şart koştu.

Mütareke imzalandıktan sonra Calthorpe 31 Ekim'de kendiliğinden Foreign Office'e telgraf çekerek 7. maddeye - Mütarekenin gerek 7 ve gerekse diğer maddelerinin hiçbirinde müttefiklerin emniyeti tehdit edilmedikçe İstanbul'un işgaline müsaade edilmediği - kaydının ilâve edilmesini bildirdi. Türk heyetinin arzusu üzerine, kan dökülmesini önlemek için Yunan askerlerinin İstanbul veya İzmir'e sokulmasından imkân nisbetinde kaçınılması hususunu da ilâve etti. İngiliz harp kabinesi, Türk-Yunan düşmanlığını göz önünde tutarak, İstanbul'a karşı yapılacak herhangi bir askerî harekette Yunanlıların iştirakinden ve İtalya ile mevcut Küçükasya üzerindeki anlaşmazlığı alevlendireceği için, bilhassa İzmir'de Yunan askerlerinin

mevcudiyetinden tercihan kaçınılması için karara vardı. Buna mukabil Türk hükûmetine İstanbul için hiçbir taviz verilemeyeceği, zira Türklere bir işgal yapılarak hakikî durumun ancak bu yolla kabul ettirilebileceğinde de karara varmışlardı. 1 Kasım da Calthorpe'a Türklerin İstanbul'a Yunan gemilerinin gelmemesi yolundaki isteklerini red etmesi, fakat Yunan gemilerinin imkân nisbetinde arka plânda bırakılarak vaziyetin idaresi bildirilmişti.

İzzet Paşa 23 Kasım'da Hahambaşı Haim Nahoum'u çağırarak 1917 de kesilen siyasî münasebetlerin, elçi Elkus'un geri getirilmesi ile yeniden başlaması yolunda talimat vererek Amerikaya gitmekle vazifelendirdi. Fakat o ancak Lahey'e kadar gidebildi.

General Allenby 7 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'a gelişi sırasında, mütarekenin tatbiki için ileri sürdüğü 12 şartını, münakaşaya müsaade etmeksizin, bildirdi.

Nekroloji :

ECKHARD UNGER

(1885—1966)

Dr. H. GENGE (Danimarka)

Türkçeye Çeviren: SUNA KAVSAOĞLU

Berlin Üniversitesi, Ön-Asya Arkeolojisi emekli Ordinaryüs Profesörü Eckhard Unger 24.7.1966 tarihinde seksen bir yaşında olduğu halde Helmstedt'te vefat etti.

Uluslararası ilim dünyası, kendi arkeolojik araştırma sahasına çivi yazılı metinleri de dahil etmiş olan, ender bir insanın kaybının matemini tutmaktadır. Bykaleinsu-Tigris kaynaklarının tesbit edildiği *Zum Bronzetur von Balawat* (1911, basımı 1913; ayrıca bk. Ath. Mitt. 1920) adlı doktora tezini unutamadığımız gibi "Assyrian Dictionary, Chicago 1956 ff" in hazırlanmasında da istifade edilen *Die Reliefstele Adadniraris III, aus Sab'a und Semiramis* 1916 ve *Die Stele des Bel-harran-beli-ussur, ein Denkmal der Zeit Salmanassars IV* 1917 adlı eserlerini de hatırımızdan çıkaramayız. Hakkında ZA (1933) de sadece 44 sayfalık tanıtma yazısı yayınlanan en önemli eseri *Babylon, die heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier* ile şöhrete ulaştı. "Reallexikon der Vorgeschichte" ve "Reallexikon her Assyriologie" ye çok sayıda ilmi makaleler yazmak suretiyle adı geçen eserlerin yazı heyetine katılmıştı.

Eckhard Unger 11.4.1885 tarihinde Landsberg a. W. de Alman Temyiz Mahkemesi Reisi Wilhelm Unger'in oğlu olarak dünyaya geldi. Leipzig'de Thomasschule adlı liseyi bitirdikten sonra 1904-1911 tarihleri arasında aynı şehirde Klasik Arkeoloji (Studniczka'dan), Sanat Tarihi (Schmarsow'dan) Etnoloji (Weule'den) ve bilhassa Zimmern ve Weissbach'dan Assirioloji okuyarak Üniversite öğrenimini tamamladı. Doktorasını verdikten sonra 1911-1918 yılları arasında İstanbul Eski Eserler Müzesinde uzman olarak vazife yaptığı gibi, 1915-1918 tarihlerinde İstanbul Üniversitesinde öğretim görevliliğinde bulunuyordu. 1924-1925 ve 1932-1935 yılları arasında İstanbul'da müze çalışmalarına devam etti. Bilgin, Türk hükümeti tarafından üç defa davet edilmiş olmayı kendisi için büyük bir şeref

sayardı. Faaliyet gösterdiği yerlerden biri de Berlin Üniversitesi'dir. O 1924 yıllarında bu Üniversite de eylemsiz doçent, 1930 senesinde ise Ordinaryüs Profesör oldu. Bruno Meissner, Fritz Schachmeyer, Ernst Weidner ve Arnold Gustav ile birlikte 1923 tarihinde Hiddensee'de "Altorientalische Gesellschaft" ı kurdu. 1945 tarihinde Berlin'de tekaüt olmuş ise de 1953 de Greifswald ve Rostock Üniversitelerinde yeniden vazife aldı.

Araştırcının sekseninci yaşında dahi ilme ne kadar hizmet ettiğini anlamak için "Kürschners Deutschen Gelehrten-kalender 1966" a bakmak kâfidir, zira bu eser Eckhard Unger'i yirmibeşten fazla monografinin ve birçok ilmî makalelerin müellifi olarak zikr etmektedir:

1 — *Kalksteinstatue des Gudea von Lagasch in Paris und Istanbul* (RA 1957, ayrıca bk. Türk Arkeol. Dergisi 8, 1959).

2 — *Die Wiederherstellung der Statue des Königs Salmanassar III. von Assyrien* (Türk Arkeolo. Dergisi VII, 2, 1957).

3 — *Die Verherrlichung des Königs Tuthaliia IV. von Hatti im Felsheiligtum von Yazılıkaya* (aynı eser 9, 1960).

4 — *Fata Morgana als geisteswissenschaftliches Phänomen in Alten Orient* (Riv. degli Studi Orientali 33, 1958) (Bu eser kendi sahasının dışında da bilgi sahibi olduğunun bir delilidir!).

5 — *Die Milchstrasse Nibiru, Sternbild des Marduk* (WO II, 1959).

6 — *Die Erde als Stern im Kosmos im 3. Jahrtausend v. Chr. am Toten Meer in Teleilat Ghassul* (ZDPV 1960).

7 — *Archaische Siegelzylinder des Fürsten von Kisik und Sittab und des Gottes Manishtusu von Kisch* (RA 1960).

8 — *Neue Erkenntnisse über die Dämonologie aus den altmesopotamischen Siegelbildern mit Keilschriftkommentaren* (Tagung für Allg. Religionsgesch. 1963, Sonderheft d. Wiss. Zeitschr. d. Univ. Jena 1964).

9 — *Die Symbole des Gottes Assur* (Belleten 1965)

Bilgin, yaşının çok ilerlemiş olmasına rağmen M. Lurker'in "Bibliographie zur Symbolkunde" adlı eserinin hazırlanmasına iştirak etmiştir. O Alman İlimler Akademisi tarafından vazifelendirildiği Kült sembolleri üzerindeki araştırmayı ölümünden evvel tamamlayamamış, Danimarkalı Frederik Münter'den de sitayişle bahs

ettiği *Altnesopotamische Siegelbildforschung im Auftakt durch Österreichs Orientalistik* adlı makalesinin basımını (Österr. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., Sitzb. ber., 250. Bd. 1965/1966) görmek de maalesef kendisine nasip olamamıştır.

Eckhard Unger'in, vefatına kadar Türkiye'de yazılarını yayınlamış olması (bk. yukarıda 1, 2, 3 ve 9 No. lu eserler) 1931 senesinden itibaren bu memlekete olan bağlılığına ve Türk dostları tarafından ne kadar takdir edildiğine bir delildir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

WOLFRAM HOEPFNER, *Herakleia Pontike-Ereğli. Eine baugeschichtliche Untersuchung* (Forschungen an der Nordküste Kleinasiens. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Bd. II, Teil 1), 4°, Wien, Verlag H. Böhlau Nachf., 1966, 104 s. metin, 36 res., 29 lev., 2 pl.

Tanınmış Alman Eskiçağ tarihçisi ve epigrafisti Prof. Dr. F. K. Dörner'in 1939 yılından beri "Bithynia" bölgesinde yaptığı önemli incelemeler ve yayınların tamamlayıcısı olarak çıkan bu eser 1961/62 yıllarında Dörner ile birlikte çalışmış olan Y. Mimar W. Hoepfner tarafından kaleme alınmış olup Bithynia'nın önemli liman şehirlerinden Herakleia Pontike=Karadeniz Ereğlisi'nin tarihi ve arkeolojik bir monografisini teşkil etmektedir. Yazar "giriş" faslında yerli tarihçilerin, bilhassa Nymphis ve Memnon'un yalnız parça halinde bize kadar gelen eserlerine dayanarak, Megaralı ve bunlara katılan Boiotialı kolonistler tarafından kurulmuş olan ve bazı kaynaklarda Herakles ve Kerberos mitosu ile ilgili gösterilen bu şehrin, elverişli coğrafya durumu ve zengin hinterlandı sayesinde pek çabuk geliştiğini ortaya koymakta ve bu gelişmeye başlıca delil olarak şehrin Kırım'da Khersonesos, Trakyada Kallatis ve bunlardan başka Kalpe ve Thymias şehirlerini kurmuş olduğunu göstermektedir. Fakat şehir en parlak devrini M. ö. 4. ve 3. yüzyıllarda yaşamıştır. Bu devirde şehrin idaresini Klearkhos ve Satyros gibi tiranlar ele geçirmiş, bunlar küçük bir azınlığa dayanmalarına ve halk tarafından sevilmemelerine rağmen, şehri muhkem bir surla çevirmek, kuvvetli bir donanma vücude getirmek ve iktisadî durumunu sağlamlaştırmak suretile, gerek Perslere, gerek Perslerden sonra gelen Hellenistik devir kiralıklarına karşı koyabilmişler ve şehrin istiklâlini korumak yollarını bulmuşlardır. Yunan tiranlık tarihi için büyük bir önem taşıyan Herakleia tiranları hakkında, en çok sikke malzemesine dayanarak, kaleme alınmış olan yepyeni bir araştırmayı burada zikredelim: P. R. Franke, *Zur Tyrannis des Klearkhos und Satyros in Herakleia Pontike*, *Archäologischer Anzeiger* 1966, Heft 2, s. 130 v. dd.

Tiranların devrilmesinden ve demokratik idarenin teessüsünden sonra Herakleia bilmecburiye hellenistik devrin karışık olayları ile ilgilenmek, hattâ bazan Bithynia, ve Selevkos'lar kiralıklarına karşı cephe almak zorunda kalmıştır. M. ö. 2. yüzyılda çevresindeki toprakların büyük bir kısmını Bithynia kiralığına terkeden Herakleia Mithridat savaşları esnasında Romalılar tarafından iki sene müddetle (M. ö. 72-70) muhasara edilmiş, sonunda Romalı komutan M. Aurelius Cotta tarafından zaptedilerek tamamen tahrip edilmiştir. Bu felâkete rağmen şehir Roma imparatorluk devrinde kalkınarak ikinci parlak devrini yaşamış, bir "metropolis" olarak mevkiini M. s. 4. yüzyıla kadar muhafaza etmiştir. Bu tarihten itibaren şehir hristiyanlığın bir merkezi olmuş, Bizans devri batı Anadolu olaylarına karışmış, bir süre Trabzon İmparatorluğu'nun bir batı kalesi haline gelmiş, fakat Bizans İmpara-

torluğu tarafından tekrar ele geçirilmiş, 13. yüzyılda Cenevizlerin bir ticaret limanı olmuş, Türk akınlarına bir süre dayandıktan sonra İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından nihaî olarak zaptolunmuştur. Osmanlı idaresi altında küçük ve önemsiz bir kasaba halini alan ve Herakleia'nın değişmiş bir şekli olan Ereğli olarak anılan şehir ancak son zamanlarda civarında vücuta getirilen büyük sanayi tesisleri sayesinde Karadeniz kıyılarının en önemli şehirlerinden biri olmağa namzed olmuştur.

Yukarıda yaptığımız kısa tahlilden anlaşılacağı gibi şehir tarihinin anahatları ve hattâ bazı devirler için ayrıntıları bilinmesine karşılık şehrin mevkiiinin özellikleri, şehir plânı ve anıtlarının yüzyıllar boyunca geçirdiği değişiklikler üzerinde hemen hemen hiç durulmamıştı. Hoepfner s. 19 v. dd. da Ereğli'nin topoğrafyasını 1 - Romalıların tahribine kadar; 2 - Roma İmparatorluk devri; 3 - Bizans ve Osmanlı devri olmak üzere üç esas bölümde incelemekte, şehrin limanı, akropolü ve suyolları üzerinde durmakta, şehrin M. ö. 70 yılına kadar oldukça küçük bir saha işgal ettiğini (bk. pl. II), bugün dahi kalıntıları mevcut olan mendireklerle korunan bir limana sahip olduğunu, Roma İmparatorluk devrinde kuzey-doğuya doğru bir hayli genişlediğini, Bizanslılar zamanında ise bir kale olarak ilk iskân sahasının içine çekildiğini inandırıcı delillerle ortaya koymaktadır.

Bundan sonraki fasıllar antik şehrin kalıntılarını ve bilhassa mimarlık buluntularını ele almakta, bu arada bugün dahi kısmen korunmuş olan surlara geniş bir yer ayrılmaktadır (s. 37 v. dd.). Şehrin dar sokakları, ev ve bahçeleri arasında çeşitli teknikte ve çeşitli malzeme ile yapılmış olan sur kalıntılarını tesbit, bunları birbirinden ayırdetmek ve tarihlemek suretile şehrin çeşitli devirlerdeki genişliği hakkında bir sonuca varmak hususunda araştırmacının sarfettiği gayreti takdirle anmak gerekir. Hellenistik devir surlarının çok mahdut yerlerde ve ufak kalıntılar halinde bize kadar gelmesine karşılık Roma devri surları oldukça uzun parçalar halinde, bilhassa deniz kenarında dik yamaçlar üzerinde uzanıp gitmekte, daha dar bir sahayı çeviren Bizans surları ise türlü savaşlar yüzünden çok tahrip görmüş ve bazı yerlerde hemen hemen tamamen ortadan kalkmış olan Roma kara surları üzerinde yapılmış bulunmaktadır. Gerek büyük bir kısmı halen ayakta duran ve kulelerle teçhiz edilmiş olan bu surları, gerek Bizans şatosunu çeviren tahkimat şebekesini (s. 47 v. dd.) etraflı bir tarzda inceleyen yazar, plân, resim ve fotoğraflar sayesinde, bunlar hakkında okuyucunun açık bir fikir edinmesini sağlamaktadır.

Antik devirden zamanımıza kadar meskûn kalmış bir şehirde eski bina kalıntılarının çok az olacağı aşikârdır. Fakat bugün modern ev ve bahçe duvarlarında görülen antik mimarlık parçaları ortadan kalkmış olan anıtsal bina sayısının bir hayli yüksek olduğuna işaret etmektedir. Yazar gerek antik bina kalıntılarını, gerek mimarlık parçalarını, mümkün olduğu kadar kronolojik bir sıra takip etmek suretile, bir katalog halinde incelemektedir (s. 49 v. dd.). Hellenistik devir harabeleri arasında şehrin merkezinde yer alan ve nefis bir orthogonal taş işçiliği gösteren bir bina zikrolunabilir ki (s. 52. v. dd.) üzeri kemerli kapı ve pencerelere sahip olan ve şehrin ana caddesi üzerinde yer aldığı anlaşılan bu bina yazara göre bir agora ile ilgili bir stoa idi ve geç hellenistik devre tarihlenebilir. Geç Roma devrine ait en enteresan buluntular arasında yeknasak bir grup meydana getirdikleri anlaşılan bir takım mimarî parçalar zikre şayandır (s. 57 v. dd., lev. 12 ve. dd.). Bunlar arasında

bilhassa bir cepheleri yarım sütun, dikey oluklarla ayrılmış diğer cepheleri ise paye başlıkları şeklinde olan 12 tane çift Korint başlığı, bunların yanında çeşitli paye başlıkları, sütun kaideleri, arşitrav hatılları ve İon başlıkları gösterilebilir. Yazar şehrin çeşitli yerlerine dağılmış olan bütün bu parçaların etrafılı bir tarifini yapmakta, bunları malzeme, teknik ve üslup bakımından incelemekte ve bütün bu parçaların bir binaya ait oldukları sonucuna vardıldıktan sonra bu binanın nerede ve ne olabileceği problemini ele almakta, ancak 19. yüzyılda tamamıyla tahrip edilmiş olduğu anlaşılan bu anıtsal binanın yerini kesin olarak tesbit edememekle beraber onun şehrin kuzeyinde ve Romalılar zamanında genişletilen sektöründe bulunmuş olmasını muhtemel görmektedir. Stil bakımından Severus'lar devrine (M. s. 3. yüzyılın ilk çeyreği) tarihlenen bu mimarî parçaları müellif, bunların İzmir agorası bazilikasındaki mimarî unsurlarla olan benzerliklerinden dolayı, bir bazilikanın çift katlı portiklerine izafe etmekte, bu portiklerin üst katında, İzmir'de olduğu gibi, payeler arasında yüksek taş parmaklıklar yahut kafesler kabul etmektedir. Bundan sonra çift başlıklar mimarî tip olarak ele alınmakta, akant yaprakları ve bunların arasında bulunan çeşitli figürler ve bütün bu dekoratif unsurların birbiriyle olan ilişkileri üzerinde durulmakta ve bu başlıkların Anadolu mimarlığındaki yerinin tesbitine çalışılmaktadır.

S. 92 v. dd. da Ereğli'nin Bizans anıtları gözden geçirilmekte, bugünkü Orta Camiinin üç nefli ve yuvarlak mihraplı bir erken hıristiyan bazilikası olduğu tebarüz ettirilmekte ve binanın 5. yüzyılının ilk yarısında büyük bir depremden sonra Ereğliyi bizzat ziyaret eden İmparator Theodosius II'nin yardımı ile yapılmış olduğunu muhtemel görmektedir.

Son fasıl (s. 98 v. dd.) Türk Ereğlisine tahsis edilmiştir. Bu fasılda Türk şehrinin esas itibariyle Bizans şehri üzerinde bina edilmiş olduğu ve 19. yüzyılda civarda kömür madenlerinin keşfinden önce burasının küçük ve mütevazı bir kasaba karakterini taşıdığı, ancak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelişmeye ve genişlemeğe başladığı yazılmaktadır. Bundan sonra Türk evleri ele alınmakta, bunların karakteristik vasıfları ortaya konmaktadır. Ne yazık ki bunlar arasında eski ev tipleri kalmamıştır. Keza hamamlardan da eski örneklerin ortadan kalkmış olduğu söylenebilir.

Eserin sonunda yeni kurulan çelik fabrikası yüzünden ilerde şehrin nasıl bir çehre takınacağı problemi incelenmekte, yalnız Ereğli'nin değil, fakat Kastamonu ve Akçakoca'ya kadar uzanan geniş bölgenin ilerde bir sanayi bölgesi haline geleceğinin kaçınılmaz bir gerçek olduğu bildirilmekte, iklimi mutedil, toprakları verimli ve ormanı bol olan bu şirin bölgede ileri görüşlü bir planlama sayesinde sınaî tesislerin yanında tabii güzelliklerin de korunması temennisi izhar olunmaktadır.

Hakkında toplu bir fikir vermeğe çalıştığımız bu eser mükemmel bir şehir monografisi olup bundan böyle yurdumuzun çeşitli şehir ya da bölgeleri hakkında yazılacak eserler için güzel bir örnek teşkil etmekte, eserin Ereğli'nin bambaşka bir çehre takınmak ve antik kalıntılarının büsbütün ortadan kalkmak üzere olduğu bir zamanda yazılmış olması onun değerini arttırmaktadır. Kıymetli muhteviyatı ile paralel giden nefis baskısı bakımından da dikkati çeken bu güzel ve faydalı eserinden dolayı yazarı ve eserin hazırlanması ve basılmasında büyük bir âmil olan Prof. Dörner'i tebrik etmeği borç biliriz.

ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD MANSEL

Propriétaire: LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE
Directeur responsable: ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	<u>Page</u>
BOSTANCI, DR. ENVER: Morphological and Biometrical Examination of some skulls from the Sardis Excavation (article rédigé en anglais)	1
DARGA, DR. MUHIBBE : Notes sur la langue et l'écriture de Side. - Inscription découverte à la porte orientale de la cité de Side (en turc, avec 10 illustrations)	49
BOYSAL, YUSUF : Rapport préliminaire sur les fouilles de Müskebi, exécutées en 1963 (en turc, avec 15 illustrations)	67
————— : Vorläufiger Bericht über die Grabungen 1963 in Müskebi (texte, rédigé en allemand, du Rapport ci-dessus mentionné)...	77
REYCHMAN, JAN : L'insurrection polonaise de 1794 et la Turquie (en turc).	85
GÖKBİLGİN, PROF. DR. TAYYİB : Influence exercée par le Mouvement du Tanzimat sur l'Organisation et les Institutions turques (en turc)	93
JAESCHKE, GOTTHARD : Der Weg nach Mudros im Lichte der englischen Dokumente (étude rédigée en allemand)	113
————— : Résumé en turc de l'étude ci-dessus mentionnée	131
Nécrologie :	
GENGE, DR. H. : Eckhard Unger	135
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : Wolfgang Hoepfner, <i>Herakleia Pontike - Ereğli. Eine baugeschichtliche Untersuchung</i>	139

Sur la couverture : Coupe en forme de tête de bélier, trouvée à Karahöyük (Konya). - Date approximative: 1750 av. J. Ch.

BELLETEN

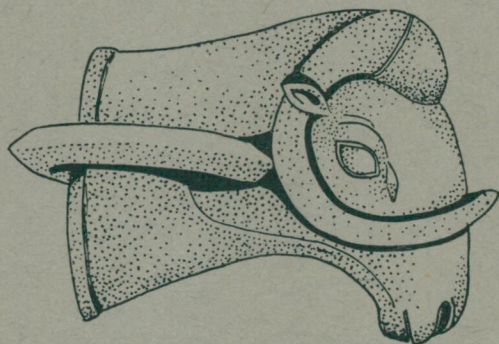
PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXXI

No : 121

Janvier 1967

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 6 7